

OSMANLI SANAYİLEŞME SÜRECİ VE BU SÜREÇTE ÖZEL GİRİŞİMİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Sefer ŞENER*

ÖZET

Kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde sanayi üretimi esnaf teşkilatlarının elinde şekillenmiştir. Usta çırak ilişkisi içerisinde merkezi otoritenin kontrolü ile zanaatlar yerine getirilmiştir. Bu açıdan serbest girişimde olduğu gibi piyasa, arz ve talebe göre işlememiş, herkes her istediği mesleği icra edememiştir. Esnaf ancak devletin tanıdığı alım-satım tekel haklarından faydalanarak çalışmalarını devam ettirmiştir. Devlet her zaman müdahaleci konumda olmuştur.

Osmanlı sanayi esnaf teşkilatlarının kontrolünde iki yönde gelişme göstermiştir. Birinci gelişme yönü savaş sanayi alanında olmuştur. Tophaneler, baruthaneler, tersaneler ve savaş araç gereçleri üretimi, bu tip sanayiye örnek teşkil etmiştir. Sanayinin ikinci gelişme yönü ise tekstil alanında olmuştur. Pamuklu ve ipek dokuma sanayi, deri sanayi ve boyacılık başlıca gelişim alanlarını oluşturmuştur.

Osmanlı sanayisinin özel fabrika ve devlet fabrikaları olmak üzere asıl atılım gösterdiği dönem Tanzimat sonrasına rastlamaktadır. Osmanlı Devleti bir sanayi toplumu haline gelmemiş olsa bile, gerek devlet gerekse özel teşebbüs aracılığı ile gösterilen çabaların yetersiz olduğu sanılmamalıdır. Kurulan sanayi teşebbüslerinin bir çoğu Cumhuriyet Dönemi'ne devredilmiştir.

Dönem itibariyle sermaye, kalifiye işgücü ve hammaddenin yetersizliği, devlet ve özel girişim fabrikalarının başarı düzeyini düşürmüştür. Ancak yine de gösterilen çabalar oldukça önemli sanayi kuruluşlarını ortaya çıkarmıştır. Günümüz Türkiye'sinin sanayileşmede aldığı mesafeye o dönem çalışmalarının da etkisi büyük olmuştur.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

INDUSTRIALIZATION PROCESS OF OTTOMAN EMPIRE AND THE ROLE OF PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IN THIS PROCESS

ABSTRACT

Since its foundation, industrial production of the Ottoman Empire was shaped in the hands of artisan class until 1800. Within master-apprentice relationships works were conducted. In this perspective market was not formed according to supply and demand. Not everyone could perform the job that one desired. Artisan class performed their work while benefiting from buying-selling monopoly rights that the government gave. Yet, the government had always stayed in the position of interference.

Ottoman industry in the control of artisan class demonstrated a two sided progress. First is the progress occurred in war industry. Building artillery foundries, naval docks and producing war tools and equipments were signs of the industry. Second is the progress occurred in textile industry. Cotton and silk weaving, leather industry and dying had been the main areas for living.

Ottoman Industry's real progress as government and private companies dates back to 1839 when the administrative reforms were taken. Although the Ottoman Empire did not become an industrial society, efforts of both state and private sector should not be disregarded. Many of the industrial facilities were transferred to the term of the Turkish Republic.

Inadequacy of capital, qualified labor and raw material had decreased the success levels of state and private sector during the term.

Key words: Ottoman Empire, industry, artisan class

1.GİRİŞ

Günümüz ekonomi politikalarında sanayileşme önemli bir sorun olarak gözükmektedir. 1750'li yıllarda ortaya çıkan ve modern anlamda ekonomik gelişmenin temelini oluşturan Sanayi Devrimi'nden bu yana çoğu ekonomiler için sanayileşme daima birincil öncelik olmuştur. Sanayileşme ülke ekonomilerinin gelişmişlik ya da az gelişmişlik düzeylerinin de bir ölçüsüdür. Hayat standartları yüksek ülkelerle düşük ülkeler arasındaki temel fark sanayileşmek ya da sanayileşmemekten kaynaklanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde batıya paralel olmasa da XVIII. yüzyıldan itibaren geliştirilmeye çalışılan sanayi başlangıçta devlet tekelinde kalmıştır. Merkezi otoritenin gücü, özel girişimin yetersizliği ve batıdaki merkantilist anlayış bu gelişmenin temel nedenidir. Ayrıca devletin askeri, ziraat ve madencilik alanındaki merkezîyetçi kontrolü sanayinin de belirli fabrikalar şeklinde belirli şehirlerde olmasına yol açmıştır. Bu durum ise sanayideki teknolojik verimliliği

düşürmüş sanayinin dar alanda ve esnaf tipi örgütlenme şeklinde kalmasına neden olmuştur.

Buradaki diğer bir etken ise, XIX. yüzyıldan itibaren Tanzimat'la birlikte özel kesimin gücünü yavaş yavaş merkezi otoriteye kaptırmasının özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren yeni geliştirilmeye çalışılan sanayileşme anlayışına denk gelmesidir. Batıdakine benzer bir sanayileşme hareketinin başlatılmaya çalışıldığı zamanlarda merkezi otoritenin güç kazanması sanayileşmenin de (özellikle büyük boyutlu) önemli kısmının devlet tekelinde kalmasını beraberinde getirmiştir.

Batı Avrupa'da XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uzun dönemli bunalımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda çoğu Avrupa ülkesinde üretim yavaşlamış, işsizlik ortaya çıkmıştır. İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi devletler bu olumsuzlukları gidermek amacıyla yeni bir takım politika arayışlarına girmişlerdir. İşte tam bu dönemde milli serveti arttırmak için ülke içindeki altın ve gümüş miktarını arttırmak olarak tanımlayabileceğimiz "merkantilizm" anlayışı batıda şekillenmiştir. Merkantilizm ile birlikte Sanayi Devrimi öncesinde batı ülkelerinde en büyük kesimi oluşturan ticaret sermayesi güçlendirilmiştir. İlerleyen zamanlarda ise Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde merkantilizm ile birlikte yeni ekonomiler güçlenmiş ve ulusal sanayiler kurulmuştur. Batıda bu tür gelişmeler sanayi üretimini geliştirirken XV.-XVIII. Yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti merkantilizm karşıtı politikalar izleme yoluna gitmiştir. Bu tür politikalar neticesinde Osmanlı'da Kuzeybatı Avrupa devletlerinde olduğu gibi ulusal sanayi hızla gelişme imkanı elde edememiştir.

Osmanlı Devleti'nde özellikle XVI. yüzyıldan itibaren imparatorluğun sınırlarının gelişmesine paralel olarak ticaret politikaları da yenilenmiştir. Yenilenen politikalar ışığında yabancı tüccarlara özel önem verilmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nde olmayan bir takım malları getiren tüccarlara kolaylıklar sağlanmış, imtiyazlar verilmiştir. Batı merkantilizminin tersine ihracat sınırlanmış, sadece aşırı bolluk olduğunda ve iç talep karşılandığında ihracata sıcak bakılmıştır. Bu durum sanayi alanında sermaye birikimini olumsuz etkilemiştir. Batıdaki merkantilizm anlayışının tersine davranılması sürekli ülkeden sermaye çıkışını hızlandırmış, ihracatın çok az olması ise sermaye girişini yavaşlatmıştır. Yabancı tüccarlara sürekli imtiyazlar tanınması sermayenin önemli kısmının sadece bu ellerde toplanmasına sebep olmuştur.

Öte yandan merkantilizm ve ticari anlayışın dışında Osmanlı sanayisinin gelişmemesinin ve batıdaki yenilikleri Osmanlı'nın takip edememesinin en temel sebebi, Avrupa devletlerinde merkezi idareyi güçlü kılmak için bilgi akışının sınırlandırılmaya çalışıldığı zamanın Osmanlı merkezi idaresinin zayıfladığı döneme denk gelmesidir.

2. BAŞLANGIÇTAN XIX. YÜZYILA KADAR OSMANLI SANAYİSİNDE GENEL GELİŞMELER

Merkantilizm ile birlikte batıda ulusal sermaye birikimlerinin güçlenmesi sanayileşmeyi kolaylaştırmıştır. Oysa aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde merkantilizm karşıtı uygulamalar sanayileşmeyi yavaş geliştirmeye itmiştir.¹ Yine bu dönemde Osmanlı merkezi idaresinin zayıflaması sanayileşmeyi olumsuz etkilemiştir. Ancak yine de 1839'dan sonra yenileşme hareketlerine paralel olarak sanayileşmede önemli mesafeler alınmıştır.²

Özellikle Tanzimat sonrası yenileşme hareketlerine paralel olarak gelişmeye başlayan Osmanlı sanayisi bu gelişimini iki boyutlu olarak sürdürmüştür. Osmanlı devletinde, XIX. yüzyıldan itibaren hız kazanan sanayileşme hareketinin ilk ayağını devlet teşebbüsleri oluşturmuştur. Devlet teşebbüsleri daha çok, büyük boyutlu emek ve sermaye gerektiren sanayi kuruluşları şeklinde gerçekleşmiştir. Osmanlı sanayileşme çabalarının ikinci ayağını ise özel teşebbüs kuruluşları oluşturmuştur. Bu tür kuruluşlar ise genellikle çok yerel anlamda, az sermaye ve az işgücü ile çalışan teşebbüsler olarak görülmektedirler.

Tanzimat'a kadar, hatta Tanzimat sonrası daha belirgin olmak üzere Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin son derece güçlü olması, güçlü tutulmaya çalışılması sanayileşmenin de devlet tekelinde olmasını kolaylaştırmıştır. Merkezi otoritenin ekonomik, siyasi ve askeri gücü gerek yerel yönetim, gerekse özel teşebbüs anlayışını sınırlandırmıştır. Yerel otorite olabilecek her türlü özel girişim ve yerel idare, merkezden atanan memurlarca denetlenerek etkisiz hale getirilmek suretiyle merkezi güç daima korunmuştur.

Bu açıdan Osmanlı'da sanayileşme çabaları içerisinde özel girişimi ilk zamanlarda görmek zordur. Ancak kısıtlı bazı girişimler olmamış değildir. Bu girişimlerin temel sebebinde ise XVIII. yüzyıla iktisadi kaynakların bir kısmının mahalli güçlere kaptırılmış olmasının etkisi büyük olmuştur. Mesela; 1726'da Anadolu'da Tokat şehrinde büyük çaplı basma ve pamuklu bez üretilen basmahane ve boyahanelerden alınmakta olan damga vergisini malikâne olarak satın almış olan bir Osmanlı bürokrati, sırf kendi sermayesi ile büyük çaplı bir boyahane yaptırarak birçok boyacı ustasını burada çalıştırmıştır. Ancak, bu yöntemle asker ve bürokrat olan çoğu mültezimler girişim faaliyetlerine kısmen ve meşru olarak katılabilmişlerdir. Bu yolda kapitalist manada müteşebbisler

¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 2005, İstanbul, s.72-74. Ayrıca Halil İncalcık, Ticaret Editörler; Halil İncalcık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt:1, 1300-1600* Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.47-53.

²Rhoads Murphey; *Osmanlılar'ın Batı Teknolojisini Benimsemesindeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerinin Sivil ve Askeri Uygulamadaki Rolü*, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992, s.7,8.

doğduğunu ortaya koyan veriler bulunmamaktadır. Bu durum zengin, rantiyeci bürokrat kesimin oluşmasına neden olmuştur.³

Bu tür sınırlı girişimleri sırf özel teşebbüsün sanayileşme çabası olarak kabul etmek çok mümkün gözükmemektedir. Bu girişimleri daha çok fiskalizmin gelirleri arttırmaya dönük kurumları arasında yer alan malikâne sisteminin sanayi üzerine etkileri olarak değerlendirmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'ndeki gerek özel gerekse devlet sanayileşme girişimlerinde İstanbul ve taşra ayrımını görmek mümkündür. İstanbul'da başlayan sanayileşme ile eyaletler arasındaki sanayileşme aynı zamana tesadüf etmemektedir. Bu açıdan İstanbul'daki sanayileşme ile taşradaki sanayileşmeyi aynı kefeye koymak pek mümkün görünmemektedir.⁴

Tüm bu değerlendirmelerin yanında XVIII. yüzyıldan itibaren filizlenmeye başlayan Osmanlı sanayisinin kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Bir yönü ile batıdaki sanayileşmenin etkisi altında gelişmeye çalışmış, bir yönü ile zamana ve mekana göre değişen yerel özellikler içermiştir. Ancak, yerel düzeyde geniş manada sanayileşmede istenilen sonuçlara ulaşıldığını söylemek güçtür.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılda yeni filizlenmeye başlayan sanayinin özel kesime fazla yayılmamasının bir diğer sebebi ise esnaf örgütlerinin gücüdür. Güçlü esnaf örgütleri sanayileşmeye kapalı kalmış, sanayinin daha çok devlet tekelinde toplanmasını kolaylaştırmıştır.

Devlet ekonomi üzerindeki denetim gücünü arttırmak amacıyla küçük rütbeli askeri zümre mensuplarının aldıkları maaşları hazineye terk ederek, karşılık olarak çeşitli alanlarda bekçi, katip, gözcü gibi yeni görevler almalarına göz yummuştur. Özellikle esnaf yöneticiliklerine askeri zümreden insanlar getirilmiştir. Doğal olarak bu insanlar esnafılıkta uzman olmadıkları için esnafın kendi aralarında bir ikinci yönetici daha atamışlardır. Bu gelişmeler neticesinde devlet ziraat ve madencilik alanlarındaki kontrolünü şehir sanayi sektörüne de rahatlıkla uygulayabilmiştir. Bu durum ise sanayinin belli merkezlerde devletin kontrolü altında tutulmasına, işbölümü, verimlilik ve teknolojik gelişmeler yönünden değişimlere kapalı olmasına neden olmuştur. Üretimde esnaf tipi örgütlenmenin hakim olması ise sanayiyi kapitalist türden bir dönüşümü başlatacak farklılaşmalardan uzak tutmuştur.⁵ Devletin esnaf örgütü yani loncalara sağladığı büyük destek sonucunda, gelecek dönemlerdeki sanayileşmeye yönelik önemli bir durum ortaya çıkmıştır. Bu yöntemle öncelikle loncalar dışında ortaya çıkan ve çıkabilecek üretim biçimleri

³Mehmet Genç, XVIII. yüzyılda Osmanlı Sanayi, Dünü ve Bugünü ile Toplum ve Ekonomi, Sayı: 2, Eylül 1991, İstanbul s. 101.

⁴ Wolfgang Müler-Wiener; XV.-XIX. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1992, s. 53.

⁵ Genç, a.g.m, s.102, 103.

engellenmiştir. Üretim loncalar dışında güçlü bir biçimde örgütlenme olanağı bulamamıştır. Aslında tıpkı batıda olduğu gibi Osmanlı'da da kırsal alandaki ucuz emek gücünü harekete geçirmek için tüccarların parça başına ödeme yaptıkları görülmektedir. Tüccarların bu yöntemle köylü kadınlara pamuk bularak pamuk eğirttikleri ya da pamuk ipliği vererek kumaş dokuttukları görülmektedir. Özellikle tekstil alanında yapılmaya çalışılan bu düzenlemelerle kırsal kesimde üretilen mallar gerek kent pazarlarına gerekse uzak pazarlara ulaştırılmıştır. Ancak, tüm bu çabalara rağmen Osmanlı'da batıdakine benzer sanayileşmeye dönüşüm sağlanamamış esnaf örgütleri güçlerini daima korumuşlardır.⁶

Devletin ekonomi üzerindeki gücü Tanzimat sonrasında da reformlara rağmen devam etmiştir. Ancak, devlet eliyle Tanzimat sonrası sanayileşmenin yolu açık tutulmuştur. Özel teşebbüs ise küçük çaplı kalmasına rağmen yukarıda sayılanların dışında çok özel önlemlerle sınırlandırılmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl sonuna kadar sanayi alanında gelişmiş organizasyonlara sahip özel teşebbüs girişimlerini görmek zordur. Ancak, Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren özellikle askeri sanayi alanında devlet teşebbüslerini görmek mümkündür. Fatih döneminde kurulan tophane ve tersane orduya hizmet veren büyük sanayi kuruluşları olarak görülmektedir. XVIII. yüzyıldan sonra ise büyük çaplı devlet teşebbüsü sanayi kuruluşları artarak devam etmiştir. Özellikle İstanbul'da 1718'lerden sonra önemli ölçüde devlet teşebbüsü sanayi işletmeleri kurulmuştur. İpek imalathaneleri (Üsküdar'da), kağıt fabrikası (1744-1745'de Yalova'da), top dökümhaneleri (Hasköy'de), barut fabrikası (Bakırköy ve Yeşilköy arasında), tüfek fabrikası (Levent çiftliği ve Dolmabahçe'de), cam ve porselen imalatı (İncirköy'de), kağıthane kağıt fabrikası bunlardan bazılarıdır.⁷

Osmanlı Devleti batılı anlamda Avrupa sanayi tekniklerini almak için de Tanzimat reformlarını beklememiştir. 1790'larda III. Selim'in "Nizam'ı Cedid" oluşturma hareketi askeri sanayi alanında Avrupa sanayi tekniklerinin kullanılmaya başlandığı ilk zamanlardır. 1793'lerden sonra ise daha geniş bir alanı kapsayacak şekilde modern Avrupa usul ve teçhizatını içeren top, gülle, barut ve mayın imali Osmanlı Devleti'ne getirilmiştir. III. Selim'den sonra batılı anlamda sanayi tekniklerini alma çabaları II. Mahmut Dönemi'nin ilk yirmi yılında durmuştur. Yirmi yıllık durgunluğun ardından Avrupa sınav üstünlüğünü Osmanlı'ya aktarma çabaları yeniden devam etmiştir.⁸ Öte yandan

⁶ Pamuk, a.g.e, s. 64,65.

⁷ Wiener, a.g.m, s. 54-73.

⁸ Edward C. Clark, Osmanlı Sanayi Devrimi", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 38-39. Ayrıca, Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, -Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, Alfa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 33. Ayrıca İlhan Tekeli-S.İlkin, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine, Toplum ve Ekonomi, Sayı:3 Nisan 1992, s..36.

aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nin askeri, madencilik, saat yapımı ve diğer mekanik sanayi alanlarında batıdan çok da geri olmadığı ancak hammadde temininde güçlük çektiği görülmektedir.⁹

Batı tarzı reformları Osmanlı Devleti'ne getirmekteki temel amaç merkezi otoriteyi tekrar kaybettiği güce ulaştırmaktır. Bu reformlarla birlikte merkezi otoritenin siyasi ve ekonomik gücü taşraya nüfuz ettirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat'la birlikte merkezi idareyi güçlendirmeye çalışan devlet, sanayileşme çabalarını da ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak için yönlendirmiştir. Aslında Tanzimat bir açıdan merkezin daha güçlü kılınmaya çalışıldığı diğer açıdan ise modern anlamda yerel yönetimlerin oluşturulmaya uğraşıldığı bir süreç olmuştur.

3. EKONOMİK AYRICALIKLAR VE XIX. YÜZYIL OSMANLI SANAYİSİNDEKİ GELİŞMELER

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabası XIX. yüzyıldan itibaren farklı bir nitelik kazanmıştır. Bu farklılığa yol açan temel unsurlardan ilki 1750'lerden itibaren ortaya çıkan ve tüm dünya devletlerini olduğu gibi Osmanlı'yı da etkileyen Avrupa sanayileşmesidir. İkinci etken ise kapitülasyonlar olarak adlandırılan ve Fransa ile başlayıp çoğu Avrupa Devleti'ne de yaygınlaştırılan ekonomik ayrıcalıklardır. Ticari anlaşmaları da ikinci gruba dahil etmek mümkündür. İşte bu iki temel etkiye paralel olarak katı esnaf örgütlerinin baskısı altında Avrupa gerisine düşen Osmanlı sanayi özellikle Tanzimat'tan sonra yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır.

Tanzimat sonrası Osmanlı sanayisi üzerine yapılan çalışmaları iki ana grupta toplamak mümkündür. Birinci grup altında niteleyebileceğimiz çalışmalar; Sanayi Devrimi ile birlikte Osmanlı sanayisinin artan batı merkantilizmi ile birlikte Avrupa mallarının istilası sonucu gerilediği hatta yıkıma uğradığını belirtmektedir. İkinci grup çalışmalar ise; merkantilizmin Osmanlı sanayisinin gelişimini etkilediği ancak bu durumun yıkıma yol açacak kadar katı ve kesin olmadığı küçük zanaatler ve evlerdeki imalatın rekabette başarı sağlayabildiğini savunmaktadırlar.

Aslında XIX. yüzyıl öncesinde sanayileşme açısından çok büyük başarılar sağlandığını söylemek güçtür. Genelde esnaf ve zanaat teşkilatlarının çatısı altında sınırlı girişimlerde bulunulmuştur. Lonca teşkilatları sanayileşmeyi düzenli kontrol altında tutmuştur. Ancak, öncelikle devlet öncülüğünde başlayan ve modern anlamda sanayileşme, fabrikalaşma diyebileceğimiz girişimler XIX. yüzyılda başlatılmıştır.

⁹ Murphey, a.g.m. s. 9-17. Ayrıca Ahmet Tabakoğlu; Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul, 1986, s. 431, 440.

Sakızlı Ohannes Paşa gibi birçok kişi Osmanlı Devleti'nde tarımın geliştirilmesi gerektiğini savunmuş sanayileşmeyi ise kaynak israfı olarak görmüştür. Bunların ötesinde Osmanlı idarecileri sanayileşmenin önemini kavramışlar ve XIX. yüzyıldan itibaren de sanayileşmeye büyük önem vermişlerdir.¹⁰ Bu önem özellikle 1840'lı yıllara gelindiğinde Osmanlıların sanayide yabancı imalatçılara bağlı olmanın sakıncalarını anlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde sosyal olmasa bile iktisadi bakımdan savunmaya dönük sanayileşme çabası üst düzeye çıkmıştır. Tanzimatla birlikte Kırım Savaşı'nın başlangıcına kadar çok sayıda devlet sanayi kuruluşu inşa edilmiştir. Osmanlı tarihinde istisnai bir devre olarak nitelenebilecek bu dönüşüm sürecinde daha önce olmadığı kadar, imalat ve yurtiçi hammaddeye dönük sanayi kuruluşları devreye sokulmuştur. Bu sanayi kuruluşlarının çoğu İstanbul ve çevresinde kurulmuştur.¹¹

Tanzimat'la birlikte merkezi yönetimi güçlendirme gayretleri, devletin iktisadi hayata daha fazla müdahalesini de beraberinde getirmiştir. Doğal olarak bu müdahale sanayileşme alanına da yansımıştır. Sanayi Devrimi ve yapılan ticari anlaşmalarla Avrupa'nın gerisine düşen Osmanlı sanayisi XIX. yüzyıl içerisinde öncelikle devlet eliyle kalkındırılmaya çalışılmıştır. Buradaki temel amaç ise özellikle ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak ve vergi gelirlerini arttırmak olarak görülmektedir.

Osmanlı'da ülkenin iktisadi olarak geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi olarak niteleyebileceğimiz “ İmar-ı Mülk” çalışmaları Tanzimat yönetimince başlatılmıştır. Ekonominin her alanında hissedilen ve mali olduğu kadar iktisadi düşünceleri de içeren bu çalışmalar devletin ekonomideki ağırlığını ve kontrolünü arttırmıştır. Yapılan tüm bu çalışmaların finansmanı ise padişaha ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan Hazine-i Hassa tarafından karşılanmıştır. Devlet Hazine-i Hassa'dan oldukça büyük meblağlarda kaynak transferini yeni sanayi kuruluşlarına aktarmıştır. Sadece 1847-1848 yıllarında Hazine-i Hassa'dan iktisadi amaçlı teşebbüslere 71 milyon kuruşu aşan harcama yapılmıştır. Aynı yıllar içerisinde toplam devlet gelirlerinin yaklaşık 1/6'sını aşan kısmının bu yatırımlara harcandığı görülmektedir.¹² Bütçenin bu kadar büyük bir oranının sanayi yatırımlarına ayrılması devletin sanayileşme amacı doğrultusunda nasıl bir çaba içerisinde olduğunu açıkça göstermektedir.

Tüm sanayileşme çabalarına rağmen 1860'lara gelindiğinde Avrupa ile olan dış ticaret dengesi giderek Osmanlı Devleti aleyhine bozulmuştur. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupa'ya karşı Osmanlı dış ticareti

¹⁰ Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.167-170.

¹¹ Clark, a.g.e, s. 40.

¹² Tevfik Güran, Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları, 150. yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, VII. Dizi Sayı: 142, Yayını Hazırlayan; Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s.235-236.

yaklaşık yılda 1 milyon sterlin açık vermeye başlamıştır.¹³ Tanzimat yönetiminde sanayi alanında gerçekleştirilmeye çalışılan yeniliklerin Tanzimat öncesi dönemden bir hayli farklı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Sanayileşme amacı ile kurulan fabrikalar önceleri esnafın kullandığı imalat metotları ile çalışan ancak esnaf işletmelerinden hacim olarak büyük olan kuruluşlardır. Tanzimat ile birlikte bu fabrikalar hacim olarak daha da büyümüş ve Avrupalı anlamda mekanik imalat metotlarını kullanan kuruluşlar haline almıştır.

3.1. XIX. YÜZYILDA BÜYÜK ÇAPLI DEVLET FABRİKALARI KURMAYA DÖNÜK ÇALIŞMALAR

Osmanlı yöneticileri Tanzimat sonrasında öncelikle devlet fabrikaları kurma yolunda önemli adımlar atarak işe başlamışlardır. İlk olarak bütçeden önemli paylar devlet fabrikalarına ayrılmıştır. Sanayileşmenin önemini kavrayan devlet adamları ikinci olarak Büyük Reşit Paşa'nın arzusuyla bir heyet oluşturmuşlardır. 1864'de "İslah-ı Sanayi Encümeni" adıyla kurulan heyet, modern tekniklerle donatılan Avrupa fabrikaları karşısı"nda el emeği ile çalışan Osmanlı fabrikalarının şansını olmadığını düşünerek, büyük sanayi kuruluşları oluşturulması gerektiğini belirtmiştir. Heyet ayrıca, mamul standartlarının sağlanması, esnafın birleşerek kendi alanlarıyla ilgili büyük şirketler oluşturmaları, sanayi okulları kurularak sanayi sergileri açılması ve gümrük tarifelerinin değiştirilmesi konularında önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Gümrük tarifelerinin değiştirilmesi dışındaki tavsiyeler kısmen uygulamaya geçirilmiştir.¹⁴

Sanayinin güçlendirilmesi için kurulan komisyonun görüşleri doğrultusunda bir çok şirket beş-altı yıl içinde İstanbul'da kurulmuştur. Kumaşçı, dökmeçi, toptancı, demirci, tabakçı, saraç esnafı şirketleri ve simkeşhane gibi bir çok kuruluş özellikle İstanbul ve civarında oluşturulmuştur. Bu çalışmaların ardından belediye, esnaf ve ticaret nezaretinin işlerine karıştığı gerekçesiyle 1873 yılında İslah-ı Sanayi Encümeni kaldırılmıştır. Encümenin kaldırılması ile birlikte devletin küçük esnafı korumaya dönük politikaları gecikmeye uğramış ve yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.¹⁵ İslah-ı Sanayi Encümeni Osmanlı Devleti'nde özel girişimi desteklemek amacını da taşımıştır.

¹³ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s.67-140.

¹⁴ Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı: 96, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.58-59

¹⁵ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek, İslâh-ı Sanayi Komisyonu Olayı, ODTÜ Gelişme Dergisi, (Türkiye İktisat Tarihi özel sayısı), Ankara, 1978. s. 123-126.

Osmanlı sanayisinin büyük ölçüde insan gücüne dayalı yapısını oluşturan lonca teşkilatı ve gedik sistemi güçlü Avrupa rekabeti karşısında eski dayanışmacı yapısının verdiği direnci kaybederek çözülmeye başlamıştır. 1860'lı yıllardan itibaren mahalli anlamdaki ekonomik sorunların vilayetlerde toplanacak, genel kurularca tespit edilerek Şura-ı Devlet'e bildirilmesi yöntemi getirilmiştir. Bu girişime paralel olarak 1869 senesinde ticaret, sanayi ve ziraate ilişkin çeşitli teklifler Şura-ı Devlet'te görüşülerek öncelikli olanların gerçekleştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.¹⁶ Özellikle 1863'deki sanayi sergisi ve kurulan sanayi mektepleri ile aynı amaçlar doğrultusunda Islah-ı Sanayi Encümeni kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde kurulacak olan sanayi ve ticaret odaları ile yavaş yavaş çözülen esnaf teşkilatı (gedik-lonca) arasındaki boşlukta Islah-ı Sanayi Encümeni devreye sokulmuştur. Yani bugünkü anlamda ticaret ve sanayi odalarının ilk nüvesi bu encümen olmuştur.

Yarı resmi nitelik taşıyan ve dokuz üyesinin beşi devlet, dördü ise sanayi temsilcilerinden oluşan encümenin programında başlıca şu hususlar yer almıştır; esnafın bir araya gelerek sermayelerini birleştirmek yoluyla şirketler kurmaları, devletin ihtiyaçlarının bu şirket mamüllerinden karşılanması, sanayi mamüllerinin ucuz, sağlam ve kaliteli yapılmasının temini, sanayi mamüllerinin ölçü ve miktarlarına göre fiyatlarının bilirkişilerce tespit edilerek ilan edilmesi, buluş (ihtira) sahiplerinin komisyona başvurarak kendilerine imtiyaz verilmesi, sanayinin geliştirilmesi için memleketin her yerindeki sanayicilere uyarılarda bulunulması.¹⁷

Encümen aracılığıyla bir kısım esnaf tarafından oluşturulan şirketler oldukça başarılı olmuştur. Ancak sorunlara doğru teşhis koyulmuş olmasına ve bazı girişimlere yol açmasına rağmen, devrin sosyal ve iktisadi istikrarsızlığı dolayısı ile devletin gerekli ilgiyi gösterememesi yüzünden encümen on yıl gibi kısa bir süre sonra 1873'de kaldırılmıştır.

Diğer taraftan sanayiye teşvik için ve fabrikalar kurmak maksadıyla 1851 ve 1873 yıllarında alınan kararlarla fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanınmıştır. 1888 yılında bu muafiyetler fabrika inşasına lüzumlu maddeleri içine alacak şekilde genişletilmiş ve 1897'de yeni fabrikalara on yıl müddetle vergi muafiyeti getirilmiştir. Öte yandan şeker, dokuma, cam, porselen, kağıt, kibrit, kauçuk gibi alanlarda faaliyette bulunan bir takım fabrikalara belirli süreler ve bölgeler için sınırlı kapsamda imtiyazlar verilmiştir. Özellikle büyük fabrikalar kurulurken Avrupa'dan ilk defa getirilecek makine ve alet, edevat için gümrük muafiyetleri tanınmıştır. Yine

¹⁶ Adnan Giz, Islah-ı Sanayi Komisyonu, İ.S.O.D, Cilt:3, Sayı:33, Kasım 1968, s.17-23.

¹⁷ Adnan Giz, Islah-ı Sanayi Komisyonu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt: 5, İletişim Yayınları, Ankara, 1985, s. 1360.

bu fabrikalarda imal edilen mamuller için ihraç ve iç gümrük muafiyetleri de tanınmıştır.¹⁸

Merkantilist sistemin etkileri, Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaret sözleşmelerinin sınırlamaları sonucunda Osmanlı Devleti'nin sanayileşme adına getirdiği bu tür teşvik ve korumacı tedbirler ancak belli bir dereceye kadar etkili olabilmıştır. Zaten bu iki etki nedeniyle getirilen yeni uygulamaların çoğunu hayata geçirmenin çok kolay olmadığını belirtmek gerekmektedir.

Diğer taraftan devlet yeni kurulacak fabrikaları ticaret anlaşmalarından dolayı ülke içinde sağlanan bazı sübvansiyonlarla desteklemeye çalışmıştır. Ancak, en önemlisini fabrikaların ürettiği mamüllerin devlet tarafından satın alınması olarak niteleyebileceğimiz bu sübvansiyon dahi Avrupa tepkisinden çekinildiği için büyük bir gizlilik içinde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca fabrikalarda çalışan ve askerlik çağına gelen usta ve işçilerden kurası isabet edenlerin askerliğinin ertelenmesi fabrikaların gelişimi için gerçekleştirilen diğer yeniliklerdendir.¹⁹ Tüm bu teşvik ve koruma tedbirlerine rağmen devlet girişimlerine, esnafa tanınan kolaylıkların çoğunun tanınmadığını söylemek mümkündür. Esnafa gümrük koruması yanında hammadde ihracının yasak edilmesi gibi ayrıcalıklar veren devlet kendi yatırımlarını koruyamamıştır. Osmanlı iktisadi dünya görüşü bu durumun temel nedenidir.²⁰

Devletin kurulacak olan büyük boyutlu fabrikaları desteklemesi önemli amaçlar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Temel amaç sanayileşmenin sağlanması olarak görülmekle birlikte genel ekonomik dengelerle ilgili amaçlar da görülmektedir. Dış ticaret dengesinin sağlanması genel amaçların en başta olanıdır.

Fabrikaların kuruluşundaki temel amaç hem halkın hem de askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak, böylelikle dış ticaret dengesine de katkı da bulunmaktır.²¹ Günümüzde ithal ikamesi olarak niteleyebileceğimiz bu anlayış Osmanlılar'ın geleneksel iktisadi politikalarına da ters düşmeyen bir anlayıştır.²² Bu durum döneme ilişkin belgelerde de açık olarak belirtilmiş hususlardandır.

¹⁸ A. Gündüz Ökçün, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, SBFD, c.27, No:1, Mart 1972, s.157-167, ve Eldmen, a.g.e., s.59.

¹⁹ Güran, a.g.m s. 238.

²⁰ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisadi Tarihi Kongresi-Tebliğler, Ankara, 1990, s. 16,17.; Mehmet Genç Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, III.Dizi, I.Sayı, 1988-1989, s.179

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hazine-i Hassa Defteri (H.H.D), Nr: 605, s. 10-12, 1285 (1868), "...asakir-i şahanenin elbise vesaireleri için lüzüm olacak çukanın imaliyle haricden mübayağa olunmamasına..."

²² Güran, a.g.m, s. 236.

Belgelerden asıl amacın ithalatı azaltmak olmadığı anlaşılmaktadır.²³ Fabrikalar kurularak askerlerin bir ölçüye kadar halkın ihtiyaçlarının memlekette yapılacak üretimle karşılanması, böylelikle yurtdışına gidecek paraların ülke içinde kalması sağlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, halkın ihtiyaçlarının da en azından bir kısmının bu fabrikalar aracılığıyla ucuz bir bedelle karşılanması devlete olan güveni arttırmıştır.

Avrupa'da olduğu gibi memleketin sanayileşmesini sağlamak ve gelir elde etmek, kurulan fabrikaların diğer amaçları arasında sayabileceğimiz unsurlardandır. Gelir elde etme anlayışı başlangıçta çok açık söylenirse dahi sonraki dönemlerde yapılan uygulamalarda açık olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumu ilgili fabrikalara ait gelir gider rakamlarına bakarak görmek mümkündür.²⁴

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sanayileşmeye dönük yapılan girişimler neticesinde döneme damgasını vuran önemli sanayi kuruluşları inşa edilmiştir. Bu kuruluşlar yapılan çalışmaların sözde kalmadığını göstermektedir. Bu fabrikalar güçlü Avrupa sermayesi ile üretilen mallar karşısında rekabet etmek zorunda kalmış, bazen maliyetlerinin altında mal satarak zarar dahi etmişlerdir. Ancak, kısa dönemde de olsa güçlü Avrupa mallarının Osmanlı pazarını kontrolü engellenmiştir.

Dönemi itibari ile sanayileşme çabasına paralel olarak kurulan bazı devlet fabrikaları arasında Feshane-i Amire, İzmit Çuka Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası, Yeni Darphane, Zeytinburnu Demir Fabrikası ve Yıldız Çini Fabrikası'nı saymak mümkündür.

3.2. SANAYİLEŞMEDE ÖZEL TEŞEBBÜS FABRİKALARI

Osmanlı Devleti'nde büyük çaplı devlet fabrikaları yanında, küçük çaplı özel fabrikalar da önemli bir yere sahiptir. İlk zamanlar güçlü esnaf teşkilatları tarafından engellenen değişim çabaları sonraki dönemlerde sanayileşmeye olan ihtiyaçların artması ile yavaş yavaş aşılmıştır. Esnaf örgütlerinin gücü öncelikle küçük çaplı sanayi teşebbüsleri ile kırılmıştır. Bu teşebbüsler daha çok Osmanlıdaki yabancılar yada gayrimüslim Osmanlı vatandaşları tarafından yapılan küçük çaplı özel fabrikalar şeklindedir. Yoğun bürokratik işlemler sonunda kurulan özel girişim fabrikaları özellikle iç talebin karşılanmasında önemli etkiye sahip olmuştur.

²³ BOA, H.H.D ,Nr: 255, s.37, 1267 (1851), "...fabrika_1 hümayun varidat ve masarifatı ..."

²⁴ BOA, H.H.D , Nr: 605, s. 1-84. 1285 (1868).

3.2.1. ÖZEL FABRİKALARI TEŞVİK İÇİN YAPILAN DÜZENLEMELER

Tanzimat sonrasında sanayileşmeye dönük büyük ölçekli fabrikalar yanında özellikle küçük esnafı güçlendirmeye yönelik özel girişimlerde desteklenmiştir. Devlet öncülüğünde büyük ölçekli fabrikalaşma 1840-1860 yılları arasında yoğunlaşırken, 1860 sonrasında özel girişimi destekleme çabaları artmıştır.

Tanzimat sonrası özel sektörü teşvik çabaları bazen daha önce hiç kullanılmayan hakların dahi kullanılmasına yol açmıştır. “Yed-i Vahid” sistemi, sadece hububattan değil, ticari karlılığı yüksek ürünlerinde üreticiden alınarak satılmasında yalnızca devletin yetkili olması iken, bu durumun bazen değiştiği görülmektedir. 1852 yılında Monsieur Karye ve Berâr adlı iki Fransız vatandaşı Beyrut’ta bir ipek fabrikası kurmak için müracaat etmişlerdir. Ancak, Sarraf Andon adında bir Şahıs Beyrut’ta ipek fabrikası işinin kendisine Yed-i Vahid usulü ile verildiğini beyan etmiş ve burada açılacak yeni bir fabrikaya izin verilmemesini istemiştir.²⁵

Özel sektörü teşvik çabalarından bir diğeri ise ruhsat tezkiresi sistemi olmuştur. Bu yöntemle belirli bir bölgenin ihtiyacını karşılamak üzere belirli cins, miktar ve ölçülerde ürünün, belirli bölgelerde kontrollü olarak ruhsat tezkiresi sahibi kişilerce üretilip satılması sağlanmaya çalışılmıştır. 1852 yılında Sarraf Andon’a Beyrut’ta ipek üretme ruhsat tezkiresi oniki sene müddetle verilmiştir.²⁶

Devlet özel sektörü değişik metotlarla teşvik ederken ikame mallar için ayrı, tamamlayıcı mallar için ayrı teşvik sistemleri geliştirmiştir. Esnafın ürettiği ürüne ikame olabilecek ürünleri aynı bölge içinde üretmek üzere fabrika kurulmasına çoğunlukla izin verilmemiştir. Tersinden bakıldığı zaman yine aynı durum söz konusu olmuştur. Yani bir bölgede kurulmuş olan fabrikaların üretim bölgesi içinde ikame mal üretmek üzere esnafın faaliyete geçmesine de izin verilmemiştir. Kurulan fabrikalarla esnaf arasında meydana gelebilecek rekabet bir nevi engellenmiştir. Bölge farklılığını esas alan ve rekabeti engelleyen bu sistem özellikle 1800 yılından itibaren bilinçli olarak yürürlüğe konulmaya çalışılmıştır. Genelde fabrika kuracaklar bölge içindeki üretime rakip esnafın faaliyetlerinin önlenip tek üretici olmak şartıyla fabrika kurmaya yanaşmışlardır. Tanzimat sonrası genişletilen bu tür imtiyazlarla yeni üretim teknikleri kullanan ve rekabetten korunan fabrikalar, bölge esasıyla korunan

²⁵ BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), Nr:7954, s. 3, 1268 (1852). “....Sarraf Andon namında biri o misilli fabrikaları Yed-i Vahid usûliyle yalnız kendisi açmak imtiyazını hâvi bir kıta fermân-ı âliyi hâmil olduğu halde”

²⁶ BOA, İ.MVL. Nr:7954, s. 3, 1268 (1852). “....Vakf-ı Celil-i Şahanem’e senevi beş bin gurus ruhsatiye tahsisi ve oniki sene imtiyâziye i’tâ birle üsul ve şerâit-i muharrere ve kumpanya vechile inşası babında ruhsatı havi iktiza eden Emr-i Âli-şânımın ısdarı....”.

esnafı olumsuz etkileyebildiği gibi, olumlu etkilediği zamanlar da olmuştur. Tamamlayıcı mallar üreten fabrika ve esnaf ise genelde birlikte gelişip büyüyebilmişlerdir.²⁷ Ancak bu durumun her şartta geçerli olduğu gibi bir sonuca varmak pek olası gözükmemektedir. Mesela 1865'te Monsieur Pizon adlı bir iş adamı İstinye'de bulunan kendi un fabrikası civarında ekmekçi fırınları inşa etmek istemiştir. Meclis-i Muabir, Meclis-i Vâlâ ve Ticaret Nezâreti ile yazışmalardan sonra etrafta başka fırın olmadığı için ve halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla bir nevi mecburiyetten izin verilmiştir.²⁸

Özel sektör fabrikalarını teşvik şekillerinden bir diğeri imtiyaz verilmesi yöntemi olmuştur. İmtiyazların çok değişik şekillerde verildiği görülmektedir. İmtiyazlar müddeti açısından belirli bir zamanla sınırlı olabileceği gibi sınırsızda verilebilmiştir. Hatta bazı durumlarda imtiyaz verilmesi uygun görülmemiştir.

1864 senesinde Manisa'da Hacı Murat Zade Mehmet adlı bir kişi yeni cami civarında kendi tapulu bahçesi içinde iki taş has un değirmeni ve yirmi çark pamuk fabrikası yapmak için Saruhan Kaymakamı'na bir dilekçe ile başvurmuştur. Yapılan yazışmalar neticesinde Meclis-i Vâlâ hiçbir şekilde imtiyaz istenmemesi koşulu ile fabrika kurulmasına izin verilebileceğini belirtmiştir.²⁹ Aynı şekilde yine 1864'de Siroz'da Mosieur Tod adlı İngiltere vatandaşı pamuğu temizlemek (tathir), zeytinyağı çıkarmak, un yapmak ve ağaç biçmek amaçlarıyla dört ayrı fabrika kurmak için müracaatta bulunmuştur. Bu müracaat incelenmiş bir takım şartlar yanında hiçbir şekilde imtiyaz ve tekel istenmemesi koşulu ile fabrikaların kurulmasına izin verilmiştir.³⁰ Belgelerde bu tür örneklerle oldukça yaygın bir şekilde rastlanılmaktadır.³¹

Öte yandan üç ile elli yıl arası müddetle imtiyazlar verildiği de görülmektedir. 1874'te Monsieur Fernandes tuğla fabrikası kurmak ve işletmek

²⁷ Ahmet Kal'a, Tanzimat Öncesi Ve Sonrasında İktisadi Manzara, 150. Yılında Tanzimat, Açık Oturumlar Dizisi 7, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 58-59.

²⁸ BOA, İ. MVL, Nr:24420, s. 1 "...Muma ileyh Pizonun yapmasını tasavvur eylediği fırınlar adi ekmekçi fırını olub esnaf hakkında câri olan usul ve nizâm-ı ve şeraiti maruza-i saireyi kabul ve icrâ edeceğini taahhüd etmiş olmasına ve zaten oralarda ekmekçi fırını olmamasıyla bunların yaptırılıp işlettilmesi umuma dahi mültezim menfeat olacağına binaen buna ahalinin bailmuhaber izhârı muvafakat eyledikleri cümle-i işârdan bulunmağla....".

²⁹ BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), Nr:23534-4, yıl:1281 (1864), "...Saltanat-ı Seniyye'nin bu missüllü fabrikalar hakkında mevzû olan Nizâmat-ı Hâliye ve müstakbelesine teb'id kılınmak şeraitinin derci ve bir güne imtiyaz ve inhisar iddia olunmamak şartının dahi ilavesi ile bir fabrika inşasına ruhsatı hâvi....".

³⁰ BOA, İ.DH, Nr: 23561-3, Yıl: 1281 (1864), "... Kendüsüne teb'a-i devlet-i aliyye mu'âmesi olunmak ve bir güne zarar ve ziyân ve imtiyâz ve inhisâr iddia kılınmamak şartlarının dahi Meclis-i Mu'abirim ta'yin etdiği şerâ'ite ilâvesiyle ruhsatı hâvi....".

³¹ BOA, İ.MVL, Nr: 23530, s. 2, Yıl: 1280 (1863), "... ve bir güne imtiyâz ve inhisâr iddi'asına selâhiyeti olmayacağının dahi ilavesiyle".

üzere dokuz sene müddetle imtiyaz istemiş, bu istek Osmanlı Devleti'nce kabul edilmiştir.³² Yine Kadıköy, Üsküdar ve Boğaziçi'nin Anadolu tarafının havagazı ile aydınlatılması için izin isteyen Mahzavas ve demir fabrikatörü Monsieur Şarl Jozi isimli kişilere elli sene müddetle imtiyaz verilmiştir.³³ 1898'de Sivas'ta Kemer adlı yerde iplik gaytan, akmeşe ve bez imalatı için Niyazi Bey'e bir fabrika kurması için izin verilmiştir. Bu fabrika ile ilgili olarak da Niyazi Bey'e elli sene müddetle imtiyaz verilmiştir.³⁴ Süreli imtiyazlarla ilgili oldukça çok arşiv belgesi bulunmaktadır.³⁵

Özel fabrika kuranlara verilen imtiyazlarda bazen süre belirtilmediği görülmektedir. 1891'de Selanik ve Adana vilayetlerinde birer mensucat fabrikası kurmak üzere Mehmet Şerif ve Hezerşan Efendi'lere imtiyaz verilmiştir.³⁶ Aynı şekilde Hoca Abraham'ın Antakya'da pamuk temizlemek için kuracağı fabrikaya da imtiyaz verilmiştir. Genelde verilen imtiyazlar süresiz olmakla birlikte süre belirtilerek verilen imtiyazlar da oldukça fazladır.

Özel fabrikaları teşvik için yapılan düzenlemelerden dördüncüsü özellikle 1873'ten sonra fabrikalara yurtdışından getirilecek alet, edevat için gümrük muafiyeti sağlanması olmuştur. 1873'deki gümrük vergisi ile ilgili ilk düzenleme ardından 17 yıl sonra 1890'da yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu düzenleme buhar ve diğer vasıtalar ile kurulan fabrikaların birinci defasına mahsus olmak üzere getirtilecek makine, alet ve edevatının gümrük vergisinden istisna tutulması müddeti on yıl daha uzatılmıştır. Gümrük vergisi ile ilgili düzenleme cumhuriyet dönemine kadar uygulanmıştır.³⁷

1893'te Fransız vatandaşı Oryen, Hanya'da bir yağ fabrikası kurmuş bu fabrika için gerekli olan alet-edevatı yurtdışından gümrüksüz getirmek istemiştir. Oryen'in talebi kabul edilmiş ve alet-edevat gümrüksüz getirilmiştir.³⁸ Aynı yıl Bartın'lı Hacı Alizade Hilmi Efendi'nin un üretmek için Bartın'da kurduğu fabrikaya Avrupa'dan getirilecek alet ve edevatın gümrükten vergisiz geçirilmesi sağlanmıştır.³⁹ 1902'de Biga sancağı ve diğer mahallelerde inşa edilecek fabrikalar için dışarıdan getirilecek alet ve edevattan gümrük resmi alınmaması ile ilgili genel bir düzenleme de yapılmıştır.⁴⁰ 1873'de başlayan fabrika kuruluşu için yurtdışından getirilecek makine alet ve edevattan

³² BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), Nr: 47, s. 1, Yıl: 1290 (1874).

³³ BOA, İ.MMS, Nr: 122, s. 1, Yıl: 1308 (1892).

³⁴ BOA, İrade Meclis-i Ticaret (İ. MT), Nr: 2, M-1, s. 1, Yıl: 1314 (1898).

³⁵ BOA, İ.MT, Nr: 2, M-2, s. 1, Yıl: 1314 (1898); İ. MT, Nr: 3, s.1, Yıl: 1318 (1904); İMVL, Nr: 69, Yıl: 1261 (1845).

³⁶ BOA, İ.MMS, Dosya No:108, Gömlek No: 4627, s. 11, Yıl: 1307 (1891) ve; İ.MVL, Nr: 25579, Yıl: 1283 (1866).

³⁷ BOA, İ.MMS, Nr: 104, Yıl: 1306 (1890).

³⁸ BOA, İrade Şura-ı Devlet (İ.ŞD), Dosya no: 115, Nr: 6926, Yıl: 1309 (1893).

³⁹ BOA, İ.MMS, Dosya no: 128, Nr: 5500, Yıl: 1309 (1893).

⁴⁰ BOA, İrade Rusum (İ. RSM), Nr: 12, Yıl: 1318 (1902).

gümrük resmi alınmaması uygulaması, özellikle 1890 yılından sonra çok yoğun biçimde uygulanmıştır.

Teşvik yöntemlerinden bir diğeri ise eğer fabrikanın kurulacağı yer devlet arazisi ise (miri arazi) bedava (meccanen) tahsis geçerli olmuştur. Ancak tahsis edilen devlet arazisi bazı özel durumlarda bedel karşılığı verilmiştir. 1862'de Manastır şehri yakınlarında Muhreç Koncoski isimli bir şahıs devlet arazisi üzerinde arpa suyu, sirkesi ve rakı imali için fabrika kurmak istemiştir. Meclis-i Vâlâ'da alınan karar ile devlet arazisi için belirlenecek aşar bedelini her yıl ödemek kaydıyla fabrika kuruluşuna izin çıkarılmıştır.⁴¹ İstisnaları olmasına rağmen uygulamada genelde devlet arazilerinin fabrika kuracaklara bedava tahsis edildiği görülmektedir.

Ayrıca, özel fabrikalara teşvik olarak verilen bir diğer hak tekel uygulaması olmuştur. Tekel hakkı özel fabrikalara genelde verilmiş, bazı durumlarda ise verilmemiştir. Fabrikaların üreteceği ürünler için gerekli olan hammaddeyi temin etme, üretme, üretileni satma tekelleri verilmiştir. Bu tür tekel haklarının istisnasız bütün fabrikalar için geçerli olduğunu söylemek güçtür. Çünkü bazen tekel sahibi aynı alanda el tezgahı ile atölye açılmasına ve Avrupa'dan gelen ithal mallarının bölgeye girmesini ve mevcut olan makineli veya el tezgahlı tesislerin faaliyetlerinin engellenmesini isteyememiştir.

Tekel verilmesi ile ilgili olarak; Balıkesir Sancağı Kırkağaç Kasabası'nda Monsieur Edwards adlı bir şahıs 1864 yılında pamuk tohumlarını temizlemek için bir fabrika kurmak amacıyla kaymakamlığa başvuruda bulunmuştur. Yapılan yazışmalardan sonra Meclis-i Vâlâ'da alınan kararlar fabrika için bir takım şartlar konulmuştur. Bu şartlara ilave olarak hiçbir şekilde imtiyaz ve inhisar (tekel) verilmeyeceği beyan edilmiştir.⁴²

Yukarıda sıraladığımız teşvikler dışında fabrika kuracaklara, inşaat malzemesi için gümrük muafiyeti, hammaddeler için dış ve iç gümrük muafiyeti ve boş devlet arazilerindeki hammadde kaynaklarını bedava kullanabilme hakları tanınmıştır.⁴³ Özel fabrika kuracaklara verilen imtiyaz, teşvik ve muafiyetlerin başarılı olabilmesi ancak gümrük oranlarının bağımsız olarak belirlenebilmesine bağlı kalmıştır. Osmanlı Devleti uzun bir süre gümrük oranlarını bağımsız olarak arttırmayı başaramamıştır. Verilen teşviklerin bazılarında bu durum açık olarak görülmektedir.

⁴¹ BOA, İ.MVL, Nr: 21527, Yıl: 1862 (1279), "... ve yeri arâzi-i mîrîyeden olduğu halde tâ'yin olacak bedel-i aşarı sene be-sene edâ etmek şartıyla mezkur fabrikanın inşasına ruhsat i'tâsı hususunun Rûmili eyaleti valiliğine...".

⁴² BOA, İ.MVL, Nr: 23256, Yıl: 1281 (1864), "... Şerait-i Mukarrere haricinde bir güne imtiyaz ve inhisar iddia etmemek üzere mezkur fabrikanın küşâdı için ruhsatı havi bir kıta Ferman-ı Âli'nin...".

⁴³ Gündüz Ökçün, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, Ankara Üniversitesi S.B.F Dergisi, C. XXVII, Sayı:1 Mart 1972- İktisat Tarihi yazıları- Bütün eserleri: 3 SPK Yayını Ankara, 1997 içinde s. 148-149.

1861'den itibaren imzalanan ticaret sözleşmelerinde ithal gümrüğü %8'e yükseltilmiştir. Öte yandan ihraç gümrüğünün her sene %1 indirilerek sekiz yılın sonunda %1 olması kabul edilmiştir. Yerli sanayi kuruluşlarını himaye için atılan bu adımla ithal gümrüğü yükseltilmesine rağmen yabancı mamüllerin ülkeye akışı önlenememiştir. İhraç gümrüğünün kademeli olarak %1'e indirilmesi de hammadde çıkışı engelleyememiştir.⁴⁴ Gümrük oranlarını düzenleme açısından yapılan teşvik ve muafiyetlerin çok büyük boyutlarda sanayileşmenin önünü açtığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Verilen tüm teşvik, muafiyet ve ayrıcalıkların suistimal edilmemesi ürettikleri malların fiyatlarının yüksek oranlarda belirlenmemesi için de bir takım sınırlandırılmalar getirilmiştir. Mesela fabrika sahibi hakkını başkasına devretmemek, binaları sağlam ve kaliteli yapmak, belirli miktarda sermaye göstermekle yükümlü kılınmıştır. Öte yandan kurulacak fabrika eğer belediye sınırları içinde ise fabrika yeri için belediyenin görüşünün alınması gerekmektedir.

Yatırıma belli sürelerde başlanması ve Osmanlı kanun ve mahkemelerine tabi olma şartları da getirilmekteydi. Mesela; Ağustos 1864'te Topuzoğlu Oseb isimli bir şahıs Bergama Kazası'nda bir pamuk fabrikası kurmak için başvuruda bulunmuştur. Fabrika için izin verilirken "Osmanlı kanun ve nizamlarına uyma" koşulu getirilmiştir.⁴⁵

Genel sağlık kurallarına uyulması ve fabrikada çalışacak olan işçilerin Osmanlı tebasından olması da getirilen diğer sınırlamalardandır. 1850'de Aydın Söke'de Artin ve sonrasında Dervişoğlu Oseb isimli kişiler meyan balı üretmek üzere bir fabrika kurmak amacıyla müracaatta bulunmuşlardır. Kurulacak olan fabrikaya diğer şartlar yanında genel sağlık kurallarına uymak ve fabrikada çalışan kişiler Osmanlı tebasından olmak kaydıyla izin verilmiştir.⁴⁶ Bunların dışında sosyal yardımda bulunma, devlet kuruluşlarına indirimli satış, sözleşmede öngörülen narha uyma, hükümet ve mahalli idareler tarafından konulan kurallara tabi olma, sözleşme bitiminde imtiyazsız çalışma hakkı ve hükümetle yazışmalarda Türkçe kullanma gibi bir takım şartlar konulduğu da görülmektedir.⁴⁷

⁴⁴ Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850), C.II İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1976, s. 113-114.

⁴⁵ BOA, İ. MVL, Nr: 23258-1, Yıl: 1280 (1864), "... ve Saltanat-ı Seniyye'nin fabrikalar hakkında müesses olan kanun ve nizâmâtınâ halen ve istikbâlen teb'in eylemek şeraitiyle mezkur fabrikanın inşası için ruhsat-ı havi....".

⁴⁶ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-1-9, Yıl: 1266 (1850), "... Keyfiyet Meclis-i Tıbbiye'ye ledü'l ihale vakta meyan balı denilen nesne muacele nevinden mazarratlı bir şey olmadığından Mersûmun küşâd edeceği fabrikada istihdam olacak amele Teba-i Saltanat-ı Seniyye'den bulunmak üzere....".

⁴⁷ Ökçün, a.g.e., s. 152-158.

3.2.2. BAZI BÖLGELERDE ÖZEL FABRİKA UYGULAMALARI

Tanzimat'la birlikte devletin büyük çaplı fabrika kurma ve bu tür kuruluşları destekleme gayreti olumlu sonuçlar vermiştir. Bu gayretler sonucu Feshane, İzmit Çuka, Veliefendi Basma, Hereke Kumaş ve Bursa İpek fabrikası gibi önemli kuruluşlar devletçe kurulmuş ve desteklenmiştir. Tanzimat sonrasında devlet küçük çaplı girişimleri de unutmamıştır. Yukarıda saydığımız birçok teşvik istisna ve muafiyet ile bu tür kuruluşlar geliştirilmeye çalışılmıştır. Belgelerden anlaşıldığına göre özellikle 1860'lardan sonra küçük çaplı özel teşebbüsler verilen desteğe paralel olarak oldukça artış göstermiştir.

1860 sonrasında Anadolu'dan Rumeli'ye birçok vilayette oldukça çok sayıda özel fabrika kurulmuştur. 1860 sonrasında kurulan özel fabrika sayısında oldukça artış olmasına rağmen bu tarihten önce hiç özel fabrika kurulmamış gibi bir yaklaşım doğru değildir. Çok yoğun olmasa da özel fabrika sayısındaki artış Tanzimat sonrası (1839) döneme rastlamaktadır.

Osmanlı sanayileşme süreci özel teşebbüs girişimlerinde Osmanlı vatandaşı gayrimüslim ve yabancıların ön sırada olduklara görülmektedir. Yabancı tabiyetinde olanların 1867 yılına kadar Osmanlı topraklarında emlak edinme hakkı olmadığından çoğu zaman önce arzi alınıp fabrika kurulmuş, sonra ruhsat istenmiştir. Bu tür davranışlara bazen izin verilmemesine rağmen, göz yumulduğu da olmuştur. Mesela; 1852'de Beyrut'ta fabrika inşaatına başlayan iki Fransız'a ruhsat verilmezken⁴⁸ beş yıl sonra 1857'de gene bir Fransız vatandaşı olan Sarl Bonifon adlı tüccara Tekirdağ'da kuracağı un fabrikası için izin verilmiştir. Bölge halkının yoğun muhalafetine rağmen izin verilen fabrikanın makine ve aletleri yurt dışından getirtilmiştir. Ancak 1857'de hala yabancı ülke vatandaşlarının emlak edinmeleri yasak olduğundan fabrika ruhsatının Osmanlı vatandaşı birinin üzerine yapılması şartıyla izin verilmiştir.⁴⁹ Aynı şekilde İngiliz ve Rus vatandaşı iki yabancıların Aydın'da kurduğu meyan balı fabrikasına sonradan ruhsat çıkarılmıştır.⁵⁰ Bazı durumlarda şikayet olmadığı sürece yabancıların ruhsatsız olarak fabrika kurup işlettikleri anlaşılmaktadır.

3.2.2.1. TRABLUSGARB EYALETİ MASLAT KAZASI'NDA ZEYTİNYAĞI FABRİKASI

Temmuz 1864'te Avusturya vatandaşı Monsieur Tafil isimli bir şahıs, Avusturya konsolosluğu aracılığı ile Tarablusgarb Valiliği'ne, Maslat Kazası'nda bir zeytinyağı fabrikası kurmak amacıyla başvuruda bulunmuştur.⁵¹

⁴⁸ BOA, İ. MVL, Nr: 16541-2, Yıl: 1274 (1857).

⁴⁹ BOA, İ. MVL, Nr: 7954-4, Yıl: 1268 (1852).

⁵⁰ BOA, İ. MVL, Nr: 19326-1, Yıl: 1277 (1861).

⁵¹ BOA, İ. MVL, Nr: 23853-1, Yıl: 1281 (1864).

Konsolosluk aracılığı ile gelen yazılı başvuruyu inceleyen Trablusgarb Valiliği, başvurunun resmi mektupla geldiğini ayrıca bu tür fabrika kuracak yabancılar hakkında yürürlükte bulunan kanunlara aykırı bir durumun söz konusu olmadığını belirterek, izin verilmesinin doğru olacağı kanaatini taşıdığını beyan etmiştir. Başvurunun uygun olduğunu düşünen valilik, yazıyı Meclis-i Vâlâ'ya göndermiştir.

Meclis-i Vâlâ konuyu kanunlar ve nizâmlar dairesinde inceleyerek bir şartnâme hazırlamıştır. Şartnâmede fabrika kurulması ile ilgili olarak uygulanması gereken kurallar sekiz madde halinde belirlenmiştir. Meclis-i Vâlâ tarafından belirlenen şartnâmedeki sekiz ana başlık şunlardan oluşmuştur.⁵²

Birinci madde: Öncelikle Maslat'ta kurulacak olan bu yağ fabrikası daha önce o bölgede kurulmuş olan aynı nitelikteki fabrikaların uyacağı kurallara aynen tabi olacağı gibi hükümetin yeni koyacağı her türlü kurala da uymak zorunda olacaktır. Ayrıca tıpkı diğer benzerleri gibi Monsieur Tafil de bu fabrika ve makineler için Osmanlı Devleti Hükümeti'ne vergi ve rüsûmat vermekle yükümlü tutulmuştur.

Trablusgarb bölgesinde başka yağ fabrikalarının da olduğu anlaşılmaktadır. Yine fabrika kurulduktan sonra hükümetin koyacağı yeni kurallara uyma şartı da merkezi hükümetin kontrolü elden bırakmak istemeyişinin bir sonucudur.

İkinci madde: Bu fabrika kurulmasının ardından adı geçen kazada (Maslat) şu an mevcut olan ve bu tarihten sonra kurulacak olan fabrikalara benzer şekilde bir tekel (inhisar) hakkına sahip olacaktır. Diğer kimselerin tekel ve imtiyaza dair olabilecek iddialarına itibar edilmeyecektir. Kurulacak olan fabrika hakkında ilgili konsolosluk ve diğer konsoloslukların hiçbir zaman iddia ve müdahaleleri olmayacaktır.

Özel fabrikaları teşvik şekillerinden biri olan "tekel hakkı" Trablusgarb'ta kurulacak zeytinyağı fabrikası için de verilmiştir. Yine tekel hakkı ile birlikte başka imtiyazların da verildiği görülmektedir. Ayrıca dikkate değer şekilde yabancı bir kişinin kuracağı bu fabrikaya bundan sonra konsoloshanenin hiçbir şekilde müdahale etmemesi gereği üzerinde durulmuştur.

Üçüncü madde: Bu fabrikanın kurulacağı yerde Monsieur Tafil'in iştirakçilerinin binaları ve arazi hukukları kabul ve geçerli olmayarak mensupları çalıştırıcı (müstecir) ve misafir makamında tutulacaktır. Kurulacak fabrikanın zarar olmayacak bir yerde kurulması gerektiğinden, bu iş için kiralanacak yer önce hükümete, ruhsat verildikten sonra ise mahalline bildirilecek ve bağlı kılınacaktır.

Monsieur Tafil'in fabrika kurarken ortaklarının varlığı ve bu ortaklarının Fransız vatandaşı oldukları görülmektedir. Her ne kadar bunlar Fransız vatandaşı olsalar da bunların hukuklarının değil Osmanlı kanunlarının

⁵² BOA, İ. MVL, Nr: 23853-2, Yıl: 1281 (Mayıs 1865).

geçerli olduğu özellikle belirtilmiştir. Ayrıca fabrika kurulacak yerin de devletten kiralandığı anlaşılmaktadır.

Dördüncü madde: Dördüncü madde ise bu fabrikanın mensup ve iştirakçileri Osmanlı tebasından bir şahıs veya birkaç şahıs ile şirket kuracak ya da başka türlü iş yapacak olursa mutlaka hükümetin ruhsatı gerekecektir. Devlet bilgisi dışında kurulacak şirketin Osmanlı vatandaşlarını ortak olarak almasını izne bağlamıştır. Eğer ki bu fabrika sahipleri halk ile anlaşıp, bu anlaşmayı hükümete tasdik ettirmezler ise, anlaşma kesinlikle geçerli olmayacaktır. Bu fabrika halkla senet yapsa bile, senet ancak hükümet muamelesi ile geçerli olabilecektir. Yine bu madde ile getirilen bir başka kısıtlama ise selam yoluyla halka para ödenmesi olmuştur. Eğer ki yasaklanan bu tür yollara fabrika sahipleri başvurur ise haklarında kanunlar uygulanacak, bu kişilere gerekli cezalar verilecektir, denmiştir.

Beşinci madde: Kurulacak fabrikanın vereceği her türlü zarar ve hasardan hükümet ve halk sorumlu olmayacağından dolayı bu tür zararlara dair her zaman olabilecek iddialar hükümetçe kabul edilmeyecektir.

Altıncı madde: Fabrikanın sahipleri kimler ise bu şartları imza ile kabul ve tasdik edecekler, sonrasında mensup oldukları konsolosluklara resmi tasdik yaptıracaklardır. Tasdik ettirilen senetler ise hükümete teslim edilecektir.

Yedinci madde: Trablusgarb'ta bu fabrikanın kurulması Osmanlı Devleti şartlarının itina ile yerine getirilmesine bağlı olacaktır. Eğer ki bu şartlardan herhangi bir tanesinin dahi mensuplarca uygulanmasında muhalif bir davranış görülecek olursa fabrikanın kapatılmasına ve ilgili kazadan kaldırılmasına Osmanlı Devleti yetkili olacaktır.

Sekizinci madde: Bu şartları kabul ederek kendi imzası ile tasdik etmeyen ve konsoloshanesine tasdik ettirmeyen iştirakçinin gıyabında kabul geçerli olmayacaktır.

Şartnâmeden anlaşıldığı üzere Meclis-i Vâlâ geçerli olacak kuralları en ince ayrıntısına kadar ortaya koymuştur. Bu şartlara uyulmaması ise temelli kapatmaya kadar varan yaptırımlara bağlanmıştır.

Meclis-i Vâlâ (Kanunlar ve Nizâmlar Dairesi) sekiz maddelik şartnâmeyi hazırladıktan sonra şartnâmedeki kuralların incelenmesi için Nafia Nezareti'ne (Bayındırlık Bakanlığı) bir yazı göndermiştir.⁵³ Yazıda kurulacak fabrika için mahallince sakınca olmadığı belirtilmesine rağmen resmi ruhsat verilebilmesi, şartnâme içeriğinin Meclis-i Mu'abir'de (Mahalli Meclis) incelenerek usul ve emsaline uydurulması gerektiği belirtilmiştir. Nafia Nezareti gelen yazıyı birkaç gün içerisinde gereği için Meclis-i Mu'abir'e göndermiştir.

Meclis-i Mu'abir gelen yazıyı incelemiş ve bir mazbata düzenlemiştir.⁵⁴ Mazbata da gelen yazının incelenerek gerekli araştırmanın yapıldığı ve belirlenen şartnâmeye uymak kaydıyla, kendileri için bir sakınca bulunmadığına

⁵³ BOA, İ. MVL, Nr: 23853-3, Yıl: 1281 (Mart 1865).

⁵⁴ BOA, İ. MVL, Nr: 23853-4, Yıl: 1281 (Nisan 1865).

kanaat getirildiği belirtilmiştir. Cevap yazısı tekrar Nafia Nezareti'ne gönderilmiştir. Nafia Nezareti gelen yazıyı Meclis-i Vâlâ'ya, Meclis-i Vâlâ ise Sadaret'e (Başbakanlık) göndermiştir. Sadrazamlık, olayın geniş bir özetini yazarak,⁵⁵ kurulacak fabrikanın belirtilen şartlara uymak kaydıyla devlete faydalı olacağını, ayrıca Müşir Ziri taraflarından imza edilerek bir nüshasının mahalli hükümette, bir nüshasının ise Divan-ı Hümayun kaleminde saklanacağını belirtmiştir. Ayrıca şartnâmenin iki resmi nüsha olarak Divan-ı Hümayun kaleminde yazılarak bir ruhsat hazırlanmasının uygun olacağı, bu konudaki emirlerin padişaha ait olduğu söylenmiştir.

Gelen yazı çok kısa bir özet yapılarak istenilen bütün şartlara uyulacağı belirtilmiş ve padişah iradesine sunulmuştur.⁵⁶ Böylelikle Temmuz 1864'te valiliğe müracaatla başlayan süreç, 31 Mayıs 1865'te padişah oluru ile son bulmuştur. Fransız vatandaşı Monsieur Tafil on aylık bir süreçle kuracağı zeytinyağı fabrikasına ruhsat almayı başarmıştır.

3.2.2.2. AYDIN SÖKE'DE MEYAN BALI FABRİKASI

Aralık 1849'da Osmanlı vatandaşı olan Şahin Oğlu Artin isimli bir girişimci, Kuşadası'na yakın Söke'de bazı şartlar karşılığında meyan balı* imal etmek için bir fabrika inşa etmek maksadıyla Aydın Valiliği'ne başvurmuştur.⁵⁷ Aydın Valiliği Ticaret Nezareti'ne konuyla ilgili görüş sormuştur. Ticaret Nezareti'nin olumlu görüş belirtmesi üzerine evraklar merkeze gönderilmiştir. Öncelikle merkezden Söke Kaza Meclisi'ne "fabrika inşasıyla meyan balı imalinde mevkiye ve halk tarafından bir mahzurun olup olmadığı" görüşü sorulmuştur.⁵⁸ Söke Kaza Meclisi, gerekli çalışmayı yaparak ilgili fabrikanın mevkiye ve halka zararı olmayacağını anlaşıldığını merkeze bildirmiştir. Söke Kaza Meclisi'nin görüşü alındıktan sonra Hariciye Nezareti'nin (Dışişleri Bakanlığı'nın) konuyla ilgili görüşü sorulmuştur.⁵⁹

Merkezle valilik arasındaki yazışmalar devam ederken başvuruyu yapan Artin isimli şahıs ölmüştür. Bunun üzerine Artin'in kayın biraderi Derviş oğlu Oseb Ticaret Nezareti'ne yeni bir dilekçe ile Ağustos 1850'de başvuruda bulunmuştur.⁶⁰ Ticaret Nezareti gerekli iznin verilmesi için dilekçe üzerine not düşerek konuya Nafia Meclisi'ne havale etmiştir. Oseb dilekçesinde eniştesi Artin'in Söke'de "on senelik imtiyazla ve senelik hazineye iki bin kuruş ödemek şartıyla" meyan balı üretmek için bir fabrika kurmak istediğini

⁵⁵ BOA, İ. MVL, Nr: 23853-5, Yıl: 1281 (Mayıs 1865).

⁵⁶ BOA, İ. MVL, Nr: 23853-6, Yıl: 1281 (Mayıs 1865).

* Meyan Aydın'da oldukça bol yetişen bir bitkidir. Eczacılıkta öksürük kesici, idrar söktürücü ve ilaçları tatlandırıcı plak olarak kullanılmaktadır.

⁵⁷ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-1, Yıl: 1266 (1849).

⁵⁸ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-2, Yıl 1266 (Temmuz 1850)

⁵⁹ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-4, Yıl 1266 (Temmuz 1850)

⁶⁰ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-5, Yıl 1266 (Ağustos 1850).

belirtmiştir. Ayrıca dilekçenin resmi daireler arasında gereğinin yapılması için dolaştırıldığını, fabrika kurulacak yer mahalli yönetiminden de görüş alındığını söyleyerek bu şartlar dahilinde ilgili fabrikanın kurulmasının devletçe kabul edildiğini yazmıştır. Şartlar belli olduktan sonra eniştisi ölmüş, ancak Oseb bu koşulları karşılayacak gücü olmadığını beyan etmiştir. Oseb ancak “senelik üç bin kuruş hazineye ödemek ve beş sene imtiyazla” bu fabrikayı kendisinin kurabileceğini söylemiştir.

Nafia Meclisi, Ticaret Nezareti’nden gelen yazıyı incelemiş ve bir takım kararlar alarak konuyla ilgili görüşlerini bildirmiştir.⁶¹ Nafia Meclisi aldığı kararda Oseb’in dilekçesiyle ilgili kısa bir özet yapmış ve şahsın Osmanlı vatandaşı olduğunun üzerinde durmuştur. Ayrıca daha önceki yazışmalardan Aydın valisi ve kaza meclisinden gelen yazılar üzerinde durularak bu işin yapılmasında devletin menfaatinin olacağına anlaşıldığı belirtilmiştir. Ölen Artin gibi kayın biraderi Oseb’in de bu işi yapabilecek düzeyde olduğunun anlaşıldığı, dolayısıyla gerekli iznin verilebileceği söylenmiştir. Ancak izin, gerekli resim ve harçların ödenmesi, eğer meyan balı ihraç edilecekse, ihracat için gerekli vergilerin ödenmesi, bölge halkının tarlalarına zarar verilmemesi, daha önce bu işle uğraşanlara dokunulmaması, hazineye yıllık 3000 kuruş ödenmesi ve bu fabrikada istihdam olunacak amelenin Osmanlı vatandaşı olması şartlarıyla uygun görülmüştür.

Nafia Meclisi’nden de izin çıktıktan sonra yazı, Meclis-i Vâlâ’ya karar için takdim edilmiştir.⁶² Meclis-i Vâlâ tüm yazışmaları incelemiş ve bir karara varmıştır. Kararda şu hususlara yer verilmiştir:

Aydın civarında daha önce meyan balı üretecek fabrika olmadığı tespit edilmiş, dolayısı ile kurulacak yeni fabrikayla önemli bir işin yerine getirileceği belirtilmiştir. Fabrikayı daha önce kurmayı düşünen Artin gibi Oseb de bu işi layıkıyla yapabilecek tahsile ve azme sahiptir denilmiştir. Kurulacak olan fabrikada yerli halktan bir çok kişinin çalışacağı ve ayrıca hazineye gelir sağlanacağı düşünülmüştür. Bütün bu şartlarla birlikte hazineye senede 3000 kuruş vermek ve beş yıl müddetle imtiyaz verilmek kaydıyla ruhsat verilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Ayrıca yukarıda saydığımız Nafia Meclisi şartlarının da aynen geçerli olduğu söylenmiştir.

Yukarıdaki şartlar dışında Meclis-i Vâlâ, meyan balı ilaç yapımında kullanıldığı için Mekteb-i Tıbbiye Nazırı (Tıp Fakültesi Yöneticisi) ile bir yazışma yapmış ve yapılacak olan fabrikadaki ürünlerin tıp açısından bir sakıncası olup olmadığını sormuştur. Tıbbiye Meclis’i konuyu görüşmüş ve meyan balı ilaç yapımı için kullanıldığından zararlı bir şey olmadığını belirtmiştir. Yine Tıbbiye Meclisi meyan balının halk arasında alım, satım, imalat ve kullanımında tıbben bir sakınca olmadığını, ancak içine başka bir şey karıştırılmadan halis olarak imal edilmesinin şart koşulmasını istemiştir.

⁶¹ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-6, Yıl 1266 (Ekim 1850).

⁶² BOA, İ. MVL, Nr: 5794-7, Yıl 1267 (Kasım 1850).

Tıbbiye Meclisi kurulacak olan fabrikanın imalatından olduğu belli olması için bu fabrikaya mahsus bir “damga” yapılmasının ve üretilecek kapların üzerine bu damganın basılmasının eklenmesini şartlara ilave ederek Meclis-i Vâlâ’ya görüşünü bildirmiştir.

Meclis-i Vâlâ Kasım 1850’de Tıbbiye Meclisi’nden alınan kararları da uygulanacak şartlar listesine ekleyerek olumlu görüşle konuyu sadrazama sunmuştur. Sadrazam bir üst yazıyla 27 Kasım 1850’de konuyu padişah olurlarına arz etmiştir.⁶³ 29 Kasım 1850’de padişah ruhsat verilmesini uygun bulmuştur.⁶⁴ Böylece Aralık 1849’da başlayan süreç bir yıl sonra 29 Kasım 1850’de ruhsatın verilmesiyle son bulmuştur.

3.2.2.3. BEYRUT’DA İPEK FABRİKASI

Tanzimat sonrası, Osmanlı Devleti özel kesim sanayileşmesinde genelde çok standart olmasa da belirli kurallara uyulduğu görülmektedir. Ancak özellikle yabancılar bazı durumlarda kuralların dışına çıkarak, bir takım sanayi kuruluşları kurma yoluna gitmişlerdir. Genelde Osmanlı Devleti’nin bu duruma pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.

1851’de Beyrut’da Monsieur Karya ve Berâr isimli iki Fransız vatandaşı hiç izin almadan bir ipek fabrikası kurmak amacıyla bazı bina ve tesisler inşa etmişlerdir.⁶⁵ Ancak Beyrut’ta bulunan Sarraf Andon isimli bir şahıs bu durumu valiliğe bildirmiş ve bu tür fabrikalar kurma imtiyazının kendisine ait olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine durumu inceleyen valilik iki Fransız vatandaşının kurmaya çalıştığı fabrikayı durdurmuştur.

Fabrikası durdurulan Fransızlar durumu defalarca kendi hükümetlerine bildirmişlerdir. Bunun üzerine Fransız Hükümeti konuyu çözüme kavuşturmak amacıyla Beyrut Büyükelçisi’ni görevlendirmiştir.⁶⁶ Beyrut Büyükelçisi Monsieur Lavalt 1851’de Osmanlı Dışişleri’ne bir talimat yazarak durumun önemini bildirmiştir. Büyükelçi Lavalt, Beyrut’ta oturan Monsieur Karya ve Berâr isimli tüccarların davasının desteklenmesi konusunda yetersiz kalınmasından dolayı gayet üzgün olduğunu belirtmiştir. Kendi Dışişleri tarafından bu konuda defalarca elçiliğe yazılan yazıdan anlaşıldığına göre, “Paris’de zannolunduğu gibi bu konunun bir an önce zahmetsizce çözülmesi için emir aldığı” söylemiştir. Ancak, tüm girişimlerine rağmen şu ana kadar bu konuda hiçbir sonuca erişemediğini belirterek, çok üzgün olduğunu söylemiştir. Aslında ilgili davanın bu kadar büyük sorun olacak nitelikte olmadığını da açık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Lavalt kendi tüccarlarını engelleyen Sarraf Andon isimli kişinin elinde Şam’a kadar uzanan alanı

⁶³ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-8, Yıl 1267 (Kasım 1850).

⁶⁴ BOA, İ. MVL, Nr: 5794-9, Yıl 1267 (Kasım 1850).

⁶⁵ BOA, İ. MVL, Nr: 7954-1, Yıl 1267 (1851).

⁶⁶ BOA, İ. MVL, Nr: 7954-2, Yıl 1267 (1851).

kapsayan bir ferman olduğunu, bu durumun hiçte hakkaniyete uyacak bir şey olmadığını da söylemiştir. Hatta bu durumun binaları bir yıldan beri valilikçe durdurulan, Berâr ve Karye'ye devletin tazminat dahi ödemesinin gerekebileceğini belirtmiştir. Aksi takdirde çözülmeyen bu sorunun ilgili tüccarların yok olmasına ve ticaretlerinin büyük zarar görmesine sebep olacağını söyleyerek hakkaniyete uygun olmayan bu imtiyazın yeniden düzenlenmesini istemiştir. Ayrıca, bu işleri düzenleme yetkisinin Dışişleri Nezareti'nde olması gerektiği, lütfen ve acilen konunun incelenerek gerekli düzenlemelerin yapılması talep edilmiştir.

Fransız elçiliği yazıya, Padişah tarafından Sarraf Andon'a verilen imtiyaz fermanını da eklemiştir. Fermanın anlaşıldığına göre, İzmir ve değişik yerlerde fabrikaları bulunan Andon'a Beyrut'ta ipek fabrikası kurma imtiyazı da verilmiştir. Bu imtiyaz, on iki yıl süreyle ve her yıl hazineye beş bin kuruş ödemek kaydıyla verilmiştir.

Elçilikten gelen yazıyı alan Dışişleri Nezareti gereği için konuyu Meclis-i Vâlâ'ya havale etmiştir. Meclis-i Vâlâ konuyu görüşerek sonuca bağlamıştır. Meclis-i Vâlâ şu kararları almıştır;⁶⁷

- İzmir ve değişik yerlerde olduğu gibi, benzeri Beyrut'ta da kurulacak olan fabrikalarla ilgili Sarraf Andon yetkilidir. Çünkü bu durum oldukça fazla masraf gerektirmektedir ve oralarda ipek mahsulü çokluğuna dayanılarak faydalı olacaktır. Sarraf Andon hem bu fabrikalarda Osmanlı vatandaşlarını çalıştıracak, hem de senelik hazineye beş bin kuruş verecektir.
- Bu tür imtiyazların her devlette verildiği ve dış ticarete dokunur yeri olmaması suretiyle bu konuda hiçbir devletin şikayete hakkı olmadığı söylenmiştir.
- Bazı tüccarların arazi alması, fabrika kurması ve kendiliğinden binalar inşa etmesi yürürlükteki kanunlara göre bir hak kazanış sayılmamaktadır. Dolayısıyla yapılan fabrikanın durdurulması doğru bir davranıştır.

Meclis-i Vâlâ durumu bu şekilde özetledikten sonra, ancak adı geçen iki Fransız vatandaşının fabrika yapmak amacıyla biraz arazi alarak, bina inşaatına başlamalarının çok da kötü olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle bu kişilerin memnun olmaları için fabrikaların geri verilmesinin devletin yararına olacağı bildirilmiştir. Ya da yapımına başlanılan fabrikaların Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan bir şirketçe satın alınabileceği de söylenmiştir. Yine de sonuçta fabrikaların kurulacak bu şirkete verilmesinin daha faydalı olacağı, bu iş için de valiliğe talimat verilmesi karara bağlanmıştır. Ayrıca kararın Dışişleri Nezareti aracılığıyla Fransız Elçiliği'ne bildirilmesi istenmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın kararına beş gün sonra Padişah olur vermiştir. Yabancı tabiyetinde olan kişilerin o tarihte henüz Osmanlı topraklarında emlak edinme hakkı

⁶⁷ BOA, İ. MVL, Nr: 7954-3,4, Yıl 1268 (1852).

bulunmadığından, iki Fransız'ın arazi alması ve üzerine bina yaparak fabrika kurma teşebbüsü uygun görülmemiştir.

3.2.2.4. MANASTIR'DA ARPA SUYU, SİRKEŞİ VE RAKI FABRİKASI

Şubat 1862'de Manastır'a yarım saat mesafedeki Kastamor isimli köyde Rumeli Ordusu Hümâyûn-u Kazak Alayı mülazımlığından Muhreç Koncoski isimli bir şahıs arpa suyu, sirkesi ve rakı (arak) fabrikası kurmak için kaymakamlığa başvuruda bulunmuştur.⁶⁸ Başvuruyu inceleyen kaymakamlık konuyu Meclis-i Mu'abir'e havale etmiştir. Meclis-i Mu'abir toplanarak ilgili kişinin kuracağı fabrika ve içine yerleştireceği makinelerin herhangi bir şarta tabi olmadığını bu konuda daha önce kurallar konulmadığını söylemiştir. Ancak bu tür girişimlerin Osmanlı Sanayisi'ni geliştireceği, haraç ve vergileri arttıracığı, dolayısıyla memleket faydasına olacağı belirtilmiştir. Bu açıklamalardan sonra Meclis-i Mu'abir inşa edilecek olan fabrikanın mahalli usul ve şartlarına uymak koşulu ile yapılmasının uygun olacağını bildirmiştir.

Koncoski'nin kendi tarlası ve değirmeni yakınındaki devlet arazisi üzerinde yapacağı fabrika ile ilgili yazılar, ekine bir de harita konularak Ticaret Nezareti'ne gönderilmiştir.⁶⁹ Ticaret Nezareti konu hakkında olumlu görüş belirtmiş ve yazıyı Meclis-i Vâlâ'ya göndermiştir.

Meclis-i Vâlâ Kanunlar ve Nizâmlar dairesi, ekleri ile birlikte gelen yazıları okumuş ve değerlendirmiştir.⁷⁰ Meclis-i Vâlâ Koncoski'ye ruhsat verilmesini şu şartlara bağlamıştır;

- Yapılacak fabrika çevresine verebileceği her türlü zarar ve ziyandan uzak olmalıdır.
- Her türlü zabtiye kurallarına koşulsuz uymalıdır. Bütün usul ve belediye kanunlarına şimdi ve gelecekte harfiyyen riayet etmelidir.
- Fabrika yapılacak yer devlet arazisi olduğundan daha sonra belirlenecek olan aşar bedelini her sene ödemekle yükümlüdür.

Koncoski'nin bu şartları kabul edip fabrika kurmasına ruhsat çıkarılması uygun görülmüştür. Meclis-i Vâlâ'dan gelen şartlar sadrazamlılıkta da uygun görülerek konu padişah iradesine sunulmuştur.⁷¹ Padişah yukarıda sayılan kurallara uyulmak koşulu ile ruhsat verilmesini uygun bularak konunun Rumeli Vali'liği aracılığı ile ilgili kaymakamlığa bildirilmesini istemiştir.⁷² Böylelikle Şubat 1862'de başlatılan girişim dokuz aylık bir süreçten sonra Ekim 1862'de padişah oluru ile uygun bulunmuştur. Burada kurulmasına izin verilen

⁶⁸ BOA,İ. MVL, Nr: 21527-1, Yıl: 1279 (Şubat 1862).

⁶⁹ BOA,İ. MVL, Nr: 21527-2, Yıl: 1279 (Mart 1862).

⁷⁰ BOA,İ. MVL, Nr: 21527-3, Yıl: 1279 (Temmuz 1862).

⁷¹ BOA,İ. MVL, Nr: 21527-4, Yıl: 1279 (Temmuz 1862).

⁷² BOA,İ. MVL, Nr: 21527-5, Yıl: 1279 (Ekim 1862).

fabrikanın diğerlerinden farklı olduğu görülmektedir. Özellikle yerel meclisin bu gibi fabrikalarla ilgili olarak bir usule gerek olmadığını belirtmesi ilginçtir.

3.2.2.5.EDİRNE'DE İPEK FABRİKASI

İstavri adlı bir tüccar 8 Mart 1864'de Edirne'ye bağlı Karaağaç köyünde bir ipek fabrikası kurmak amacıyla Edirne Vali'liğine bir dilekçe ile başvurmuştur.⁷³ Edirne Vali'liği Meclis-i Mu'abir'le birlikte kurulacak fabrika ile ilgili detaylı bir çalışma yaparak konuyu Ticaret Nezareti'ne bildirmiştir.⁷⁴ Valiliğin yaptığı çalışmadan anlaşıldığına göre konu çok detaylı bir şekilde araştırılmıştır. Fabrika kurulacak yerin devlet arazisi ve üç dönümlük dut bahçesi olduğu görülmektedir. Fabrikanın sekiz beygir kuvvetinde bir makine, bir ocak ile kırk measure olarak onbir buçuk metre eninde ve otuz dört metre uzunlukta olacağı belirtilmiştir. İlgili yerin, köyün dışında dönüme beşer kuruş kira olmak üzere senelik altmış kuruş aşar bedeli olduğu görülmektedir. Arazinin toplam kıymetinin ise sekiz yüz kuruş ettiği söylenmiştir. Ayrıca, böyle bir yerde fabrika inşa etmenin hiç kimseye zararı olmayacağı bildirilmiştir. Büyük boyutlu fabrika inşaatının çok faydalar getireceği belirtilerek, eğer fabrika kurmak için sekiz şart gerekirse bu yerin en azından yedi şartı karşıladığı söylenmiştir.

Ticaret Nezareti valilikten gelen yazıyı incelemiş konu hakkındaki olumlu görüşünü de ekleyerek durumu Sadaret'e bildirmiştir.⁷⁵ Sadaret konuyu incelemesi için Meclis-i Vâlâ'ya havale etmiştir. Kanunlar ve Nizâmlar dairesinde konu görüşülmüş ve fabrikaya ruhsat verilmesi belirli şartlara bağlanarak kabul edilmiştir.⁷⁶ Meclis-i Vâlâ ruhsat için şu şartları belirlemiştir;

- Fabrika üç dönüm arazi üzerine ve sekiz beygir kuvvetinde makineye sahip olacaktır.
- Devletin fabrikalar ve makineler hakkında yürürlükte olan zabtiye ve maliye kanunlarına şimdi ve gelecekte uyulacaktır.
- Nafia Nezareti'ne Kazgan Vergisi olarak on adet Osmanlı Lirası ödenecektir.
- Mahalli Meclis'de görüşüldüğü gibi fabrika, hiç kimseye zarar ve ziyanı olmayacak şekilde devlet arazisi üzerinde kurulacaktır.
- Arazi ile ilgili olarak her yıl altmış kuruş aşar bedeli fabrika sahibi tarafından hazineye ödenecektir.

Bu tür fabrikaların çoğaltılmasına olumlu bakıldığından ve yukarıdaki şartlar da uygulanmak koşuluyla ruhsat için padişah iradesine başvurulması uygun görülmüştür. Ayrıca hazine tarafından gereği yapılabilmesi için alınacak

⁷³ BOA,İ. MVL, Nr: 22988-1, Yıl: 1280 (Mart 1864).

⁷⁴ BOA,İ. MVL, Nr: 22988-2, Yıl: 1280 (Nisan 1864).

⁷⁵ BOA,İ. MVL, Nr: 22988-3, Yıl: 1280 (Nisan 1864).

⁷⁶ BOA,İ. MVL, Nr: 22988-4, Yıl: 1280 (Mayıs 1864).

aşar bedelinin senelik miktarının Edirne Valisi'ne bildirilmesine karar verilmiştir.

Meclis-i Vâlâ'da alınan kararlar 1 Haziran 1864'te padişah iradesine sunulmuştur.⁷⁷ Padişah 2 Haziran 1864'te ruhsat verilmesini uygun bulmuştur. Böylelikle 8 Mart 1864'te başlayan fabrika kurma süreci üç ay gibi çok kısa bir sürede 2 Haziran 1864'de sonuçlanmıştır.

SONUÇ

Osmanlı'da Tanzimat'a doğru hız kazanan sanayileşme genelde devlet tekelinde ve kent merkezli oluşturulmaya çalışılmıştır. Devlet tekelinde, kent merkezli ve esnaf örgütlerine bağlı olarak geliştirilmeye çalışılan sanayileşme anlayışına tepkiler gecikmemiştir. Etkiyi en aza indirmek amacıyla zaman zaman özel teşebbüs kırsal alanlarda sanayileşme faaliyetlerine başlamıştır. Bu yöntemle esnaf örgütleri ve devletin getirdiği yük en aza indirilmeye çalışılmıştır. Ancak tüm bu çabalara rağmen kırsal bölgelerdeki sanayinin gelişimi için gerekli olan sermaye birikimi ve devlet desteği fazla olmadığından girişim de sınırlı kalmıştır.

Tanzimat'tan sonra Batı'ya açılımla birlikte ticaretin serbestleşmesi, ticari alanda verilen imtiyazlar ve gerekse tekel haklarının kaldırılması sonucu yabancı ürünler karşısında sanayi ürünleri üreten esnaf zor duruma düşmüştür. Gelişmelere, yeni tekniklere ayak uydurabilenler varlıklarını devam ettirirken, ayak uyduramayanlar faaliyetlerine son vermişlerdir. Bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin sanayileşmede fazla gelişmemiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin olduğu yıllara kadar pamuklu dokumada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin sanayisinin rakipleri ile rekabet edebilecek düzeylerde olduğu görülmektedir. 1840'larda ordunun, donanmanın ve sarayın taleplerini karşılamak amacı ile Osmanlı yöneticileri, Avrupa'dan en son kullanılan teknolojiyi ithal ederek bir dizi fabrika kurmuşlardır.

Osmanlı'da Tanzimat sonrası dönemde hız kazanan sanayileşme hareketi sonucu kurulan devlet fabrikaları genelde İstanbul ve yakın çevresinde yer almıştır. Pamuklu ve yünlü dokuma fabrikaları, Feshane, çuka ve basma fabrikaları, Tophane, Tershane ve demir döküm fabrikaları bunlardan bazılarıdır. Fakat gördüğümüz kadarıyla devlet sermayesi ile sanayileşme amacıyla kurulan bu fabrikaların üst düzeyde başarılar elde ettiğini söylemek çok mümkün gözükmemektedir. Bu fabrikalarda üretilen ürünlerin çoğu devlet tarafından satın alınmasına, başarıları için Avrupa'dan son teknoloji makineler getirilmesine, hatta yabancı işçiler, mühendisler çalıştırılmasına rağmen kuruluşlarından on, onbeş yıl sonra kapanma noktasına geldikleri anlaşılmaktadır.

⁷⁷ BOA,İ. MVL, Nr: 22988-5, Yıl: 1281 (Haziran 1864).

Tanzimat'tan sonra devlet fabrikaları yanında özel fabrikaların da oldukça yaygın biçimde kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Kurulan özel fabrikalarda uygulanan genel prosedür standart olmakla birlikte zamana ve fabrikanın özelliğine göre değişik durumlar gösterebilmiştir. Genelde ilk başvuru, fabrikanın kurulacağı yer mülki amiri olan kaymakam ya da valiye yapılmıştır. Eğer kaymakamlığa bir başvuru yapılmışsa başvuru kaymakamlıktan valiliğe, valilikten bulunulan yer yerel meclisi olan Meclis-i Mu'abir'e havale edilmiştir. Meclis-i Mu'abir fabrika ve yeri ile ilgili detaylı araştırmalar yaptıktan sonra, uygun olup olmayacağını valilik kanalı ile merkeze, sadrazamlığa bildirmiştir. Sadrazamlık yazıları duruma göre bazen Nafia, bazen Ticaret, Ziraat veya Sağlık Meclis ya da Nezareti'ne görüş sorarak, Meclis-i Vâlâ'ya göndermiştir. Meclis-i Vâlâ genellikle konuyu kanunlar ve nizâmlar dairesinde inceleyerek bir takım şartlar karşılığında ruhsat verilmesini uygun ya da uygunsuz bulmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın kararları ise padişah iradesine sunulmuştur.

Özel fabrika kuracak olanlara bazı durumlarda imtiyaz hakkı verilmiş bazı durumlarda ise verilmemiştir. İmtiyaz konusunda her sektör için değişik sayılabilecek uygulamalar görülmektedir. Ancak, genellikle aynı sektörler için benzer uygulamalar dikkat çekmektedir. Sivil itaati sağlamak amacıyla kurulacak her yeni fabrikaya devletin zabıta kurallarına uyması ve çevreye zarar vermemesi ön koşul olarak getirilmiştir. Vergi ve resim bütün fabrikalar için istisnasız uygulanmıştır. Vergi oranları sektörüne göre değişme gösterirken, her sektör için on Osmanlı Lirası resim ödeme şartı getirilmiştir. Bazı durumlarda kurulacak fabrikalarda istihdam edilecek işçilerin Osmanlı vatandaşı olma şartı da konulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde sanayileşmede devlet ve özel sektör girişimleri Tanzimat sonrasında yoğunlaşmasına rağmen bu durum Osmanlı'yı bir sanayi toplumu haline getirememiştir. Ancak, gösterilen çabaların boşa gittiğini söylemek de zordur. Çünkü en azından yeni Cumhuriyet'e belirli oranda gelişmiş sayılabilecek sanayi kuruluşları devredilmiştir.

Sanayileşmede özel teşebbüs alanında genelde gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ve yabancıların payının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Turgutlu, Kırkağaç, Biga, Tekirdağ ve Balıkesir'deki pamuk fabrikaları, İzmir'de susam fabrikası, Van aba fabrikası, Malkara, Midilli ve Çanakkale'de un fabrikası, Beyrut'ta kağıt fabrikası ve Trabzon'da kumaş, elbise fabrikası bu tür özel girişimlere örnek gösterebileceğimiz türden fabrikalardır. Bunların dışında 1840-1881 yılları arasında bini aşkın örnek bulunmaktadır.

Osmanlıdaki devlet ve özel girişim sanayileşme çabaları sonucu kurulan fabrikaların bir çoğu cumhuriyet dönemi Türkiye'sine devrolmuştur. Özellikle büyük çaplı devlet fabrikaları 1960'lara kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu fabrikalar 1927'lerden itibaren başlatılan sanayileşme çabalarına ışık tutmuştur. Öte yandan özellikle küçük çaplı teşebbüsler şeklinde gerçekleştirilen özel girişim fabrikaları iç talebin karşılanmasında önemli etkiye

sahip olmuştur. Ayrıca, bu tür özel girişimler, girişimcilik ruhunun Türkiye’de yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Sanayileşme bir süreçtir, dolayısıyla Osmanlı döneminde gösterilen çabalar bu sürecin ilk aşamalarını oluşturmaktadır. Günümüz Türkiye’sinde gelinen noktada bu sürecin katkısı azımsanamayacak düzeydedir.

KAYNAKÇA

1.BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

İRÂDE DAHİLİYE

NR: 23534, 23561.

İRÂDE MECLİS-İ MAHSUS

NR: 47108104550.

İRÂDE ŞURA-I DEVLET

NR: 6926.

İRÂDE MECLİS-İ VALA

NR: 69, 7954, 16541, 19326, 21527, 22988, 23258, 23530, 24420,
23256, 23853, 25579, 5794.

İRÂDE RUSUM

NR: 12.

İRÂDE MECLİS-İ TİCARET

NR: 2, 3.

HAZİNE-İ HASSA

NR: 255, 605.

2.DİĞER KAYNAKLAR

CLARK, E.-C. (1992), Osmanlı Sanayi Devrimi”, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, - Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ELDEM, V. (1994), Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı: 96, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

GENÇ, M. (1988-1989) Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, III.Dizi, I.Sayı.

GENÇ, M. (1990), Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisadi Tarihi Kongresi-Tebliğler, Ankara.

GENÇ, M. (1991) XVIII. yüzyılda Osmanlı Sanayi, Dünü ve Bugünü ile Toplum ve Ekonomi, Sayı: 2, İstanbul.

GİZ, A. (1968), İslah-ı Sanayi Komisyonu, İ.S.O.D, Cilt:3, Sayı:33.

GİZ, A. (1985), İslah-ı Sanayi Komisyonu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt: 5, İletişim Yayınları, Ankara.

GÜRAN, T. (1992), Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları, 150. yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, VII. Dizi Sayı: 142, Yayını Hazırlayan; Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.

İNALCIK, H. (2004), Ticaret Editörler; Halil İncılık ve Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt:1, 1300-1600 Çev: Halil Berktay, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- KAL'A, A.** (1990), Tanzimat Öncesi Ve Sonrasında İktisadi Manzara, 150. Yılında Tanzimat, Açık Oturumlar Dizisi 7, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul.
- KARPAT, H.-K.** (1996), Türk Demokrasi Tarihi, -Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, Alfa Yayınları, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, M.** (1976), Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850), C.II İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- MURPHEY, R.** (1992), Osmanlılar'ın Batı teknolojisini benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerinin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- ORTAYLI, İ.** (1978), Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek, Islâh-ı Sanayi Komisyonu Olayı, ODTÜ Gelişme Dergisi, (Türkiye İktisat Tarihi özel sayısı), Ankara.
- ÖKÇÜN, A. G:** (1972), XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, SBFD, c.27, No:1.
- ÖKÇÜN, G.** (1972), 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri, Ankara Üniversitesi S.B.F Dergisi, C. XXVII, Sayı:1 Mart 1972- İktisat Tarihi yazıları- Bütün eserleri: 3 SPK Yayını Ankara, 1997 içinde.
- PAMUK, Ş.** (2005), Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, s.72-74.
- PAMUK, Ş.** (1984), Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Yurt Yayınları, Ankara.
- TABAKOĞLU; A.** (1986) Türk İktisat Tarihi, Dergah Yayınları, İstanbul.

TEKELİ, İ.- İLKİN, S. (1992), Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine, Toplum ve Ekonomi, Sayı:3.

TOPRAK, Z. (1982) Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918, Yurt Yayınları, Ankara.

WIENER; V.-M. (1992) XV.-XIX. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar, Osmanlılar ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.

ÖRNEK BELGE 1:

BOA İ.MVL, Nr: 23530

İ. MVL. 23530 (1)

Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı vekâlet-penâhîye

Ma'rûz çâker kemîneleridir ki

Biga sancağı dâhilinde Kazdağı kazâsı muzâfâtından Geyikli karyesinde mutasarrıf olduğu mülk arsası üzerine pamuk tedhîri için altı bârgîr kuvvetinde bir vapur makinesi inşâsına dâir Mıgırdıç'ın vermiş olduğu arzuhal meclis-i Mu'abire havale olunarak ol-bâbda meclis-i mezkûrdan tanzîm kılınan raporto lifâen takdîm huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı vekâlet-penâhîlere kılınmış olmağla icrâ-yı îcâbı bâbında deher madde umûr-ı fermân hazret-i men-lehül-emrindir

Fî 23 Rebiü'l-âhîr sene 281 ve Fî 12 Eylül sene 280

İ. MVL. 23530 (2)

Kayseryalı oğlu Mıgırdıç'ın Biga sancağı dâhilinde Kazdağı kazası muzâfâtından Geyikli karyesinde mutasarrıf olduğu mülk arsasına pamuk tedhîri için bir vapur makinesi inşâsına ruhsat i'tâsı hakkında vukû' bulan istid'âsı üzerine meclis-i Mu'abireden kaleme alınmış Fransızca mazbata Nâfi'a Nezâreti Celîlesinden bâ tezkere gönderilüp Meclis-i Vâlâ'ya havâle buyurulmakla tercüme ettirilerek Dâire-i Kavânîn ve nizâmatta lede'l-mütâle'a meâlinde pamuk çekirdeğinin tedhîrine mahsûs olarak altı bârgîr kuvvetinde olmak ve Saltanat-ı Seniyye'nin fabrikalar hakkında olan nizâmât hâzıra ve müstakbelesine tâbi' bulunmak ve ruhsâtiye olarak nezâret-i müşârün-ileyhâ veznesine on Osmanlı Lirası i'tâ olunmak şerâtiyle mezkûr fabrikanın inşâsına müsâ'ade buyurulması beyân kılınmış ve Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede bu misilli fabrikaların tekseri fevâid ve muhassenatı müstelzim olarak şerâid

muharrere dahi usûl ve emsâline muvâfık görünmüş olduğundan mezkûr fabrikanın inşâsına ruhsat i'tâsı tezkir olunarak evrâk-ı mezkûre takdîm kılınmış olmağla nesdi âlî-yi vekât-penâhîlerinde dahi tasvîb buyurulduğu halde nezâret-i müşârün-ileyhâya irsâl buyurulması bâbında emr-i fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir

Fî 20 Receb sene 1281 ve Fî 7 Kânûn-i evvel sene 1280

İ. MVL. 23530 (3)

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm Adliye Kavânîn Dairesinin mazbata-i ma'rûzası mealinden müstebân olduğu vecihle Kayseryalı oğlu Mıgırdıç'ın Biga sancağı dâhilinde Kazdağı kazası muzâfâtından Geyikli karyesinde mutasarrıf olduğu mülk arsasına pamuk çekirdeğinden tedhîrine mahsûs olarak altı bârgîr kuvvetinde olmak ve Saltanat-ı Seniyye'nin fabrikalar hakkında olan nizâmât hâzıra ve müstakbelesine tâbî bulunmak ve ruhsatiye olarak Nâfi'a Nezâreti Celîlesi veznesine on Osmanlı Lirası i'tâ olunmak şerâitinin derece ve bir güne imtiyâz ve inhisâr ed'âsına salâhiyeti olamayacağını dahi ilâvesi ile bir fabrika inşâsına ruhsatı havî bir kıta emr-i âlînin tasdîr ile icrâ-yı îcâbı zımında nezâret-i müşârün-ileyhâya irsâli tezkire kılınmış ise de ol-bâbda her ne-vecihle emr-i fermân cenâb-ı melikdârı şeref-tûh ve sūdûr buyurulur ise ona göre hareket olunacağı beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılını efendim

Fî 28 Receb sene 1281

Ma'rûz çâker kemîneleridir ki

Enmile-i zîb tevkîr olan işbu tezkire-i sâmiye-i sadaret-penâhîleriyle mezkûr mazbata manzûr şevket-mevfûr hazret-i şehriyârî buyurulmuş ve tezkire ve istîzân olduğu üzere marre'z-zikr fabrikanın inşâsına ruhsat-ı havî bir kıta emr-i âlînin tasdîriyle icrâ-yı âlî zımında nezâret-i müşârün-ileyhâya irsâli seref-sünûh ve sūdûr buyurulan emr-i fermân-ı Hümâyûn cenâb-ı pâdişâhî mantûk-ı münîfinden olarak mazbata-i merkûme yine savb-ı sâmi asfîlerine i'âde kılınmış olmağla ol-bâbda emr-i fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir

Fî 29 Receb sene 1281

İ. MVL. 23530 (4)

Çekirdeği pamuktan ayırmak için Geyikli'de bir vapur makinesi inşâsına dâir Mağrûc Kayserliyân tarafından vukû' bulan istid'â hakkında fî 14 Rebiü'l-evvel sene 281 ve fî 15 Eylül sene 1864 tarihiyle Meclis-i Mu'abire tarafından tanzîm kılınan mazbatanın tercümesidir.

Mıgırdıç Kayserliyân tarafından vukû' bulan istid'âya şerâ'it () ile Cânib-i Saltanat-ı Seniyye'den müsâ'ade buyurulmuş Meclis-i Mu'abir mutâla'a ile

Birinci madde çekirdeği pamuktan ayırmak için Biga sancağı dahilinde vâki Geyikli'de altı bârgîr kuvvetinde sâbit bir vapur makinesi vaz' ve inşâsına Mıgırdıç Kayserliyân me'zûn edilmiştir.

İkinci madde mezkûr makine bu misilli makineler hakkında olma mevcûd veyâhûd ilerüde tanzîm kılınacak olan bi'l-cümle zâbıta ve Mâliye Nizâmât ü kavânînine tâbi' olacaktır.

Üçüncü madde işbu ruhsat için merkûm Mıgırdıç Umûr-ı Nâfi'a veznesine on adede Osmanlı Lirası i'tâ eyleyecektir.

